

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

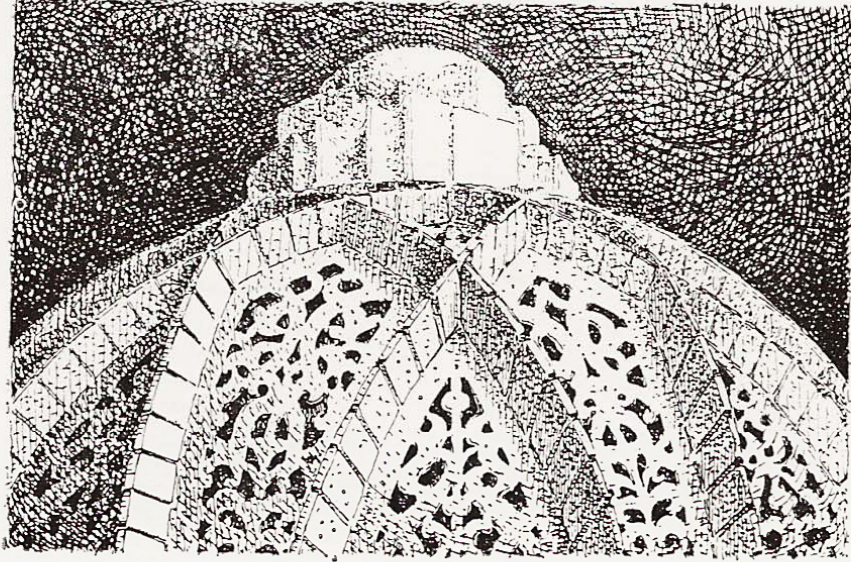
Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Fatma Aliye

Ahmet Cevdet
Paşa ve Zamanı

TARİH
SERİSİ

BEDİR

BEDİR TARİH SERİSİ

**AHMED CEVDET
P A Ş A
ve
ZAMANI**

احمد جودت پاشا وزمانی

محرری
فاطمہ علیہ

مہر حق مؤلفہ عائد در

طابع و ناشری
قناعت کتابخانہ سی صاحبی الیاس

مہر سبز نسخہ لڑ ساختہ در

در سعادت — قناعت مطبعہ سی

۱۳۳۲

AHMED CEVDET
P A Ş A
ve
ZAMANI

Fatma Aliye

BEDİR YAYINEVİ
İSTANBUL
1995

BEDİR YAYINEVİ

Cağaloğlu yokuşu, No: 6/8

(Vilâyet civarında)

İ S T A N B U L

(Tel: 0-212 - 519 36 18)

Söğüt Ofset - İst. 1995

İÇİNDEKİLER

Ahmed Cevdet Paşa ve Mecelle	7
Mukaddime	17
Tevellüd ve Tahsil-i İbtidâî	21
Medrese Hayatı	24
Mehâfil-i İlmiyye ve Edebiyye	33
Ahvâl-i Zamân	43
Âlem-i Siyâsîde	50
Maârif	53
Encümen-i Dâniş	62
Mazbata Sûreti	62
Beyannâme Sûreti	66
Hitâbe	70
Reşid Paşa'nın Nutku	73
Zevk u Sefâhat	79
Üstad ile Şakirdleri	82
Âli Paşa'nın Mektubu	91
Muhârebe Meselesi	93
Harb Zamânında	96

Fuad Efendi'nin Cevdet Efendi'ye Cevapnâmesi	98
Şakird-i Sâlis	100
Sûret-i Mektûb	102
1271 senesi Vekâyi'inden	104

A. CEVDET PAŞA ve MECELLE

Mehmed Şevket Eygi

Ahmed Cevdet Paşa, 1822'de (Hicri 1237) Osmanlı İmparatorluğu'nun Tuna eyâletinde bulunan Lofça (halen Bulgaristan sınırları içindedir) kasabasında doğdu. Asıl adı Ahmed olup, "Cevdet" mahlâsını sonradan almıştır. Babası Lofça Meclisi âzasından İsmail Ağa, annesi Ayşe Sümbül hanımdır. Dedesi Ali Efendi, şehrin bilgili ve münevver kimselerindendi. Bu zâtın Ahmed Cevdet Paşa'nın yetişmesinde büyük tesirleri olmuştur.

Ahmed Efendi ilk tahsilini Lofça mektebinde yaptı. Ayrıca şehrin ulemasından da ders aldı. Zekâ ve çalışkanlığı ile göze çarpıyordu. 17 yaşında iken tahsilini ilerletmesi için âilesi tarafından İstanbul'a gönderildi (1839). İstanbul'da bir medreseye girdi. Ayrıca câmilerde verilen derslere de devam etti. Medreselerden kaldırılmış olan eski hesap, hendese, cebir, astronomi kitaplarını mütalâa ettiği gibi çeşitli zatlardan modern riyaziye ve Farsça dersleri aldı. Bu esnada zamanının edebiyat ve san'at meclislerine iştirak ediyor, eski tarzda şiirler yazıyordu.

Talebelik hayatı çok parlak geçti. Hocaları ile serbestçe tartışır, merak ettiği her eseri bulup mütalâa ederdi.

Memuriyete başlaması: 1844'de 22 yaşında iken Çanat (*) payesi ile Rumeli kaleminde kadı oldu. Fakat bir müddet sonra İstanbul camilerinde dersiâm olarak ders vermek selâhiyetini veren "İstanbul Ruusu-nu" elde edince kadılıktan vazgeçerek öğretim sahasına geçti (1845). Ayni sene içinde Sadrâzam Koca Reşid Paşa ile tanışmak fırsatını buldu. Sadrâzam, Ahmed Cevdet Efendi'nin zekâsına, ilmine ve anlayışı-

(*) Çanat (Csanâd), Güney Macaristan'da bir şehir olup, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde bu yer en küçük kadılıklardan biri addolunmuş ve bu pâye Macaristan'ın zıyâından sonra da devam etmiştir (İslâm Ans.).

na hayran oldu. Ona çok teveccüh gösterdi, birçok mühim devlet işleri gördürttü. Reşid Paşa'nın konağındaki toplantılara iştirak eden A. Cevdet Efendi burada Âli ve Fuad Efendilerle (sonradan Paşa olan meşhur zatlar) tanıştı. Reşid Paşa'nın yanında ve onun himayesinde onbeş sene kaldı. Bu müddet zarfında ilmini ve tecrübesini çok geliştirdi. Bir garp dili öğrenmenin zaruretinin anılayarak Fransızcaya çalıştı. Reşid Paşa'nın tesiriyle siyasî hayata atıldı. 1848'de bir vazife ile Bükreş'e gitti. 1850'de Meclis-i Maarif'e âza, Darül Muallimin'e müdür tâyin edildi. Darül Muallimin'i ıslâh etti, idarî teşkilâtını ve tedrisat programlarını düzeltti.

1851'de Encümen-i Dâniş'e (Osmanlı Akademisi) aslî aza seçildi. Bu akademi ilk olarak A. Cevdet Efendi'nin "Kavâid-i Osmaniyye" isimli eserini bastırıştır.

1854'de "Tarih-i Cevdet" namıyla şöhret bulmuş olan kıymetli eserinin üç cildini bitirdi ve Padişah Abdülmecid Han'a takdim etti. Bundan memnun kalan Hakan, değerli ilim adamının rütbesini yükseltti. 1855'de vak'anüvis (devletin resmi tarihçisi) oldu. Bu vazife 1866 yılına kadar uhdesinde kaldı.

1272 (1856) tarihinde, "Yüksek Tanzimat Meclisi"nde kurulan bir komisyona âza oldu. Bu komisyon Metn-i Metin adıyla, İslâm fıkhnın muamelât kısmını ecnebilerle olan ticârî münasebetlerde de işe yarayacak kesin bir kanun kitabı haline koyacaktı. Fakat, bu işte muvaffak olunamadan komisyon dağıldı. Bu çalışmaları sırasında fıkıh ilmini (İslâm Hukuku) derinden bilen büyük hukukçularla beraber çalışan A. Cevdet Efendi onlardan çok istifade etti. Müteaddit nizamnâme ve talimatnâmeler kaleme aldı.

1861'de "Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye"ye âza tâyin edildi. Bu Meclis Osmanlı İmparatorluğu'nun kanunlarını yapacaktı. 1863'de Bosna-Hersek'e müfettiş olarak gönderildi. Bir buçuk sene orada kaldı. O zamana kadar askerlik yapmıyan Bosnalılara askerlik mükellefiyetini kolayca kabul ettirerek, vazifesini büyük bir muvaffakiyetle bitirdi. Dönüşünde taltif edildi.

1866'da İlmiyye sınıfından vezirliğe geçti. Halep vilayetine vâli tâyin edildi.

1868'de yeni teşkil olunan "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye"ye Reis tâyin edildi. Böylece İstanbul'a tekrar dönmek fırsatını bulmuş oldu. Daha sonra nezâret haline getirilen bu vazifede A. Cevdet Paşa bir çok faydalı işler gördü, memleketin adliye ve hukuk düzenini sağlamlaştırmaya çalıştı.

Mecelle'nin yazılışı: Tanzimat'tan sonra kendini Avrupa devletlerine benzetmeye çalışan Osmanlı İmparatorluğu'nun derli toplu kanunlara ihtiyacı vardı. Ali Paşa, Fransa'da Birinci Napolyon zamanında (1804)'de tedvin edilmiş olan Fransız Medeni Kanunu'nun tercüme edilerek Osmanlı devletinde de tatbik edilmesi fikrini ileri sürüyordu. Buna mukabil Şirvanizâde Rüşdî Paşa, Fuat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa İslâm Hukuku'nun zengin ve işlenmiş bir dalı olan Hanefî fıkhnın kanunlaştırılması tezini müdafaa ediyorlardı. Bu ikinci fikir galip geldiğinden, tahakkuk ettirilmesi için "Mecelle Cemiyeti" adıyla ilmi bir heyet toplandı. Başına Cevdet Paşa reis yapıldı. Memleketin en kıymetli hukuk bilginlerinin (Fakihlerin) iştirak ettiği bu cemiyet, Osmanlı imparatorluğu'nun Tanzimat devrinde en mühim içtimaî hâdiselerinden birini teşkil eden ve Türk fikir hayatının ölmez ve muhteşem âbidesi olan "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye"yi meydana koydu.

Cevdet Paşa 1879'da Maarif Nâzırlığına tâyin edildi. Devletin Maarif müesseselerinde yenilikler yaptı. Daha sonra çeşitli yerlerin vâililiklerinde, Adliye, Maarif, Dahiliye, Ticaret nâzırlıklarında bulundu.

Midhat Paşa'yla mücadelesi: Cevdet Paşa, memlekette her ne pahasına olursa olsun, Avrupa taklidi bir meşrutiyet idaresinin kurulması fikrinin şampiyonu olan Midhat Paşa'ya şiddetle muarızdı. Meşrutî bir idare hadd-i zatında ve nazarî planda elbette despotça ve müstebidane bir idareye müreccahtı. Fakat o devirde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'dan gelme milliyetçilik ve ayrılık cereyanlarıyla için için kaynıyan gayrî mütecânis bir milletler camiası halinde idi. Din, ırk, tarih, hars ve emel bakımından imparatorluğun aslî unsurları olan Türklerden ve diğer müslümanlardan tamamen ayrı ülkülere sahip hristiyan cemaatlerden, nüfuzları nisbetinde mebuslar seçtirip ve devleti o mebusların da bulunacağı bir meclisin iradesine terketmek muhakkak ki, meş'um neticeler verecekti. Nitekim 1876 ve 1908 mebusan meclislerinin icratları milletimize zararlı neticeler tevliid edeceği muhakkak olan bir meşrutiyetti. Cevdet Paşa bu noktadan mutlakiyet taraftarı değil, fakat İslâmî cemiyet ve devlet idaresi prensiplerinin tatbikini isteyen bir kimse idi. Nitekim Fransız Medeni Kanunu yerine, Mecelle'nin tedvini, onun bu tezinin galip gelmiş bir cephesidir. Kanûn-i Esasî sahasında ise Midhat Paşa'nın tezi galip gelmiş ve bunun neticesi olarak, bir kişinin istibdadı yerine haris komitecilerin şekavet ve mücadeleleri kaim olmuştu. Bu suretle Abdülhamid'in otoriter ve pedersâhî rejiminde 33 sene pâyidar kalabilen imparatorluğumuz İttihad ve Terakki komitasının istibdatlı rejimi altında 10 sene bile yaşayamamıştı.

SON HİZMETLERİ:

A. Cevdet Paşa, Sultan II. Abdülhamid zamanında Adliye nâzırlığında ve çeşitli resmî vazifelerde bulundu. Bu arada kıymetli eserler de yazdı, çocuklarının tahsil ve terbiyesi ile meşgul oldu. 1895'de İstanbul'da, Allah'a ve kullara karşı vazifesini yapmış insanların vicdan huzuru ile ruhunu teslim etti. Hükümet tarafından kendisine muhteşem bir cenaze merasimi tertib olundu. Fatih Sultan Mehmed türbesi hazîresine gömüldü (Allah'ın Rahmeti üzerine olsun).

A. CEVDET PAŞA'NIN ŞAHSİYETİ:

Ahmed Cevdet Paşa Türk tarihinin hem ilim sahasında, hem de devlet idaresi sahasında en fazla muvaffak olmuş şahsiyetlerinden biridir. Kendisine tevdi edilen devlet işlerinin hiç birinde en ufak bir kusuru ve haksızlığı görülmemiştir. Zekâsı, ilmi ve dirayeti ile herkesi kendisine hayran bırakmıştır. Tanzimat hareketinin memlekete faydalı olabilmesi için çalışmış, Mecelle gibi muazzam bir hukuk âbidesinin meydana getirilmesinden tutunuz, "İpek böceği nizâmnâmesi" hazırlamaya varıncaya kadar yorulmaz bir sabırla mesai sarfetmiştir.

Cevdet Paşa ve Tanzimat: Ahmed Cevdet Paşa, âlim bir müslüman olmak sıfatı ile cemiyet, devlet hayatında iyi, doğru ve güzel olan her türlü terakkiye hararetle taraftar olmuştur. Eserlerinde şöhret ve nüfuz peşinde koşan câhil ve muhteris devlet ricalini, hurafelere inanan halkı tenkid etmektedir. Müsbet ilme, medeniyetin ilerlemesine hararetle taraftardır. Fakat ilim ve medeniyet alıyoruz diye körü körüne Avrupa'yı taklid etmek isteyenlere daima muarızdır. Fransız Medeni Kanunu'nun Türkçe'ye tercüme edilerek biz de tatbikini savunan taklitçilere karşı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin hazırlanması onun bu sahada, Türk-İslâm kültürüne yaptığı en büyük bir hizmettir.

Tanzimat, başlangıçta ümitle karşılanmıştı. Tanzimat fermanı geri-leme sebeplerimizi İslâmî esaslardan uzaklaşmamızda buluyor, tekrar ilerleyebilmek için de o prensiplere samimi olarak dönmek gerektiğini ifade ediyordu. Ne çare ki, bu hareket, gizli yıkıcı teşekküllerin tesiri ve onlara âlet olan zümrenin icraatıyla milletin temellerini çürüten, onu benliğinden ayırıp garbın mukallidi haline getirmek için çalışan bir mekanizma haline getirilmişti.

Ahmed Cevdet Paşa "Tezâkir-i Cevdet" ve "Mârûzat" isimli eserle-

rinde Tanzimat hareketinin böyle çıkmaz bir yola girişini acı acı tenkid etmektedir.

A. CEVDET PAŞA'NIN ESERLERİ:

I - TARİHE DAİR OLANLAR:

(1) Tarih-i Cevdet (Tarih-i Vekâyi-i Devlet-i Aliyye): 12 cilttir.

Osmanlı Devleti'nin 1774-1825 seneleri arasındaki tarihinden bahseder. Tenkidî ve tahlilî bir tarih anlayışı ile hâdiselerin gerçek sebep ve illetlerini araştırmıştır. İbn Haldûn'un ve Montesquieu ile Taine gibi Avrupalı tarihçilerin tesiri altında kalmıştır.

(2) Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ: 12 cüzdür. Öğretici mahiyettedir. Hz. Âdem'den itibaren bütün peygamberlerin (a.s) İslâm halifelerinin, Tevâif-i Mülûk'un ve II. Murad'a kadar Osmanlı Padişahlarının tarihinden bahseder. Fevkalâde sade ve o derecede de yüksek ve edebî bir üslupla kaleme alınmıştır. Cevdet Paşa'nın en tanınmış ve yayılmış eseri budur.

(3) Tezâkir-i Cevdet: 1953-1967 yıllarında basılmış olan bu eserinde Cevdet Paşa Vak'anüvisliği zamanındaki hâdiseleri, gördüğü vesikaları muntazam bir şekilde yazmıştır. O devrin siyasî, içtimaî, ahlâkî cephesini aksettirmektedir.

(4) Mârûzat: Sultan II. Abdülhamid'e takdim ettiği tarihî ve uzun bir arîzadır. 5 cüzden ibarettir. 1839-1876 yılları arasındaki tarihî ve siyasî vak'alardan bahseder. Basılmamış olan 5. cüzde Sultan Abdülaziz'in hal'i, ölümü ve bu hadiseye karışanlar hakkında en ince teferruata kadar malûmat verilmiştir.

(5) Mukaddime-i İbn Haldûn: Meşhur İslâm tarihçisi ve mütefekki-ri İbn Haldûn'un Tarih'inin başlı başına bir eser olan mukaddimesi, I. Ahmed devri Şeyhülislâmlarından Pîrizâde Mehmed Sâib Efendi tarafından tercüme edilmeye başlanmış, fakat tamamlanamamıştı. Ahmed Cevdet Paşa kalan kısmı tamamlamış ve kıymetli notlar ilave ederek neşretmiştir.

(6) Ahmed Cevdet Paşa'nın bunlardan başka tarihe ait matbu veya gayr-ı matbu birtakım makaleleri de vardır.

II. -HUKUKA AİT ESERLERİ:

(7) Daha evvel sözünü ettiğimiz "Metn-i Metin Komisyonu"nda birinci planda çalışmış ve "Kitâbü'l-Büyû"u kaleme almıştır.

(8) Devletin bütün kanun ve nizamlarının bir "Düstûr" halinde toplanması fikrini ilk olarak o ortaya atmış ve bu fikri tatbik sahasına koymuştur.

(9) Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye: Bir heyet tarafından hazırlanmış olmakla beraber, A. Cevdet Paşa, bilhassa üslûp ve tahrir tarzı bakımından birinci planda rol oynamıştır. O olmasaydı, Mecelle bugünkü mükemmeliyetine erişemiyeycekti veya -belki de- hiç gün yüzü göremiyeycekti.

(10) A. Cevdet Paşa'nın bunlardan başka hukuk sahasında münferiden veya başkalarıyla beraber hazırladığı birçok nizamnâme vs. vardır.

III- LİSANA VE EDEBİYATA DAİR ESERLERİ:

(11) Divançe-i Cevdet: Gençliğinde yazdığı şiirlerden müteşekkil olup Sultan II. Abdülhamid'in emriyle kitap haline getirilmiştir.

(12) Divan-ı Sâib Şerhi'nin tetimmesi (son kısmı).

(13) Kavâid-i Osmâniye: Türkçe'nin derli toplu ilk dilbilgisi kitabıdır (Fuad Paşa ile birlikte yazılmıştır).

(14) Belâgat-ı Osmâniye.

(15) Medhal-i Kavâid (Daha sonra Kavâid-i Türkiye adını almıştır).

vs.

IV- ÇEŞİTLİ MEVZULARDAKİ ESERLERİ:

(17) Takvimü'l-Edvar: Takvim ıslâhatı mevzuundadır.

(18) Mi'yar-ı Sedât: Mantığa dairdir.

(19) Âdâb-ı Sedât fi'l İlmi'l-Âdâb: Münazara usûlüne dairdir.

(20) Hülâsatü'l-Beyân fi Te'lif'il-Kur'ân: Arapça olan bu eserde Kur'an-ı Kerim'in tasnif ve tertibinden ve tarihinden bahseder.

(21) Âsâr-ı Ahd-i Hamidî.

(22) Hilye-i Hamidî.

vs.

Ahmed Cevdet Paşa'nın Kızı: Ahmed Cevdet Paşa çocuklarının tahsil ve terbiyesine çok ihtimam sarfederdi. Kızı Fatma Aliye hanıma da yüksek bir kültür aşılama muvaffak olmuştu. Onun bu hareketi, kızlarını okutmak ve kadınları milletin maarif faaliyetlerine iştirak ettirmek bakımından ve bütün Osmanlılara örnek olması itibarıyla dikkate değer. Fatma Aliye hanım bilâhare değerli kadın muharrirlerimiz arasına katılmıştır.

MECELLE VE AHMED CEVDET PAŞA:

Mecelle bir heyet tarafından telif edilmiştir. Bu bakımdan onu sadece A. Cevdet Paşa'nın eseri olarak göstermek yanlıştır.

Evvelce de belirttiğimiz gibi Cevdet Paşa zamanında Osmanlı Devletine bir medeni kanun kabulü noktasında iki zıt fikir vardı: (1) İslâm Hukuk (Fıkıh) kaidelerinin bir kanun metni haline getirilmesi, (2) Fransız medeni kanununun tercüme edilerek kabul edilmesi.

O zamanlar İstanbul'da en tesirli ve nüfuzlu elçi, Fransa elçisiydi. O ve onun entrikalarına kapılanlar ikinci fikrin tatbikat sahasına konulmasını temin etmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Fakat, birinci teze taraftar olanların başında bulunan A. Cevdet Paşa'nın ve diğerlerinin gayretleriyle İslâm fıkıh kitaplarından, zamanın icaplarına uyan mes'elelerin "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" adıyla asri bir kanun şeklinde yazılması fikri kabul edildi. Cevdet Paşa bu işi yapacak ilmi cemiyete reis seçildi. Paşa'nın yazdığına göre frenk hayranları, câhil softalar, ecnebi kışkırtmalarına âlet olanlar, bu hayırlı işi baltalamak için çok dalavereler çevirmişlerdir.

Nihayet Mecelle 1868'de neşrolundu. Cevdet Paşa çetin bir mücâdeleden galip çıkmıştı. Aşağıdaki satırlar onun bu esnadaki hissiyatını ifade etmektedir.

"Avrupa kıt'asında en evvel tedvin olunan kanunnâme, Roma kanunnâmesidir ki, Kostantiniye (İstanbul) şehrinde ilmi bir cemiyet tarafından tertip ve tedvin olunmuştu. Avrupa kanunnâmelerinin esasıdır ve her tarafta meşhûr ve müteberdir. Fakat Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'ye benzemez. Aralarında pek çok fark vardır. Çünkü o, beş-altı kanun bilen zat tarafından yapılmıştı, bu ise beş-altı fakih (İslâm hukukunu bilen) zatın mârifetiyle Allah'ın koymuş olduğu Yüce İslâm Şeriatinden alınmıştır. Avrupa hukukçularından olan ve bu defa Mecelle'yi mütalâa ve Roma kanunlarıyla mukayese eden ve her ikisine de sadece birer insan eseri nazarıyla bakan bir zat dedi ki: "Dünyada ilmi bir cemiyet vasıtasıyla iki defa kanun yapıldı, ikisi de İstanbul'da oldu. İkincisi; tertibi, düzeni ve içindeki mes'elelerin hüsn-i temsil ve irtibatı dolayısı ile evvelkinden çok üstün ve müreccahtır. Aralarındaki fark da, insanın o asırdan bu asra kadar medeniyet âleminde kaç adım atmış olduğuna bir ölçüdür." (Tarih-i Osmanî Mec. No. 47, s. 284)

Mecelle'nin hazırlanmasında hizmeti olan kimseler:

(1) Filibeli Halil Efendi. (2) Seyfeddin İsmail Efendi, (3) Şirvanizade

Seyyid Ahmed Hulûsi Efendi, (4) Ahmed Hilmi Efendi, (5) Bağdad'lı Muhammed Emin Efendi, (6) İbn Âbidinzâde Alâeddin Efendi, (7) Gerdankıran Ömer Hulûsi Efendi, (8) Şeyhülislâm Kara Halil Efendi, (9) İsa Ruhi Efendi, (10) Yunus Vehbi Efendi, (11) Abdüllâtif Şükrü Efendi, (12) Ahmed Halid Efendi, (13) Karinâbadlı Ömer Hilmi Efendi, (14) Abdüssettâr Efendi.

Bu zevatın bazıları Ahmed Cevdet Paşa ile birlikte bugünkü Mecelle'nin hazırlanmasında ciddi değerli mesai sarfetmiş, bazıları ise nisbeten sönük kalmıştır.

Mecelle'nin tahriri esnasında pek çok fıkıh kitaplarına ve fetva mecmualarına müracaat olunmuştur. Bu kitapların adları, merhûm Ebü'l-Ulâ Mardin'in "Medeni Hukuk Cephesinden A. Cevdet Paşa" unvanlı eserinin 167nci sayfasında yazılıdır.

MECELLE HAKKINDA BAZI BİLGİLER:

Mecelle, 1851 maddelik bir kanundur. Bir mukaddime ile 16 kitaba ayrılmıştır.

Mukaddime: İki makaleyi havidir. Birinci makalede Fıkıh ilminin târifi ve taksimi, ikinci makalede fıkıhın umumî kaideleri yer almaktadır.

1 inci Kitap: BEY'. (Alım, satım, menfaat değiştirilmesi). Bir mukaddime ile yedi baktır.

2 nci Kitap: KİRA. Bir mukaddime ile sekiz baktır.

3 üncü Kitap: KEFALET. Bir mukaddime ile üç baktır.

4 üncü Kitap: HAVALE. Bir mukaddime ile iki baktır.

5 inci Kitap: REHİN. Bir mukaddime ile dört baktır.

6 ıncı Kitap: EMANETLER. Bir mukaddime ile üç baktır.

7 inci Kitap: HİBE. Bir mukaddime ile iki baktır.

8 inci Kitap: GASB ve İTLÂF. Bir mukaddime ile iki baktır.

9 uncu Kitap: HACR, İKRAH ve ŞUF'A. Bir mukaddime ile üç baktır.

10 uncu Kitap: ŞİRKET. Bir mukaddime ile sekiz baktır.

11 inci Kitap: VEKÂLET. Bir mukaddime ile üç baktır.

12 nci Kitap: SULH ve İBRA. Bir mukaddime ile dört baktır.

13 üncü Kitap: İKRAR. Dört baktır.

15 inci Kitap: BEYYİNELER ve YEMİN. Bir mukaddime ile dört baktır.

16 ncı Kitap: KAZA (Hâkimler, hükümler). Bir mukaddime ile dört baktır.

Mecelle ile bugün memleketimizde câri olan İsviçre Medeni Kanunu'nun geniş bir şekilde mukayesesini henüz yapılmamıştır. "Hukuk Tarihi ve Tefekkürü Bakımından Mecelle" unvanıyla kıymetli bir eser telif etmiş olan hâkim A. Refik Gür, Mecelle'nin bir çok yerlerinin mevcut mevzuatımıza göre üstün taraflar arzettiğini yazmaktadır.

Mecelle Cemiyeti, vakitsiz kapatılmış olduğundan bu mühim eser de bizzarure tamamlanamamıştır. Medeni kanunun mühim mevzularından olan evlenme, boşanma, gaib, mefkud, vakıf, vasiyet, miras mevzuları Mecelle'de eksik kalmıştır.

Mecelle'nin yazılış tarzı: Mecelle'nin üslûbu bir kanun kitabı olarak şaheser sayılabilecek bir fesahat ve belâgat arzeder. Bilhassa başındaki 99 fıkıh kaidesinin çoğu dilimize birer atasözü olarak girmiştir. Bunlarda Cevdet Paşa'nın akıcı ve düzgün ifadesini hissetmekteyiz.

Mecelle'nin başındaki küllî kaidelerin çoğu İslâm fakihlerinden İbn Nüceym'in "Eşbâh ve'n-Nezâir" adlı eseriyle, "Mecâmi" şerhinden iktibas edilmiştir. Bu kaideler insanlığın asırlar boyunca akıl, mantık ve adalet sahasında eriştiği hakikatlerin en parlak bir şekilde ifadesinden başka bir şey değildir. Avrupalılar bunlara tabii hukuk kaideleri derler.

Kitabü'l-Vedia Mes'elesi: Cevdet Paşa'nın muarızları, onun aleyhinde çeşitli tezvirâtta bulunmuş ve çevirdikleri entrikalarla işbaşından uzaklaştırılmasına sebep olmuşlardı. Onun yokluğunda Mecelle'nin altıncı kitabı olarak "Kitabü'l-Vedia" hazırlanıp basılmıştı. Fakat bu eser bir çok bakımlardan itiraza uğradı. Gerek dili ve üslûbu, gerekse tertibi bozuktur. Efkâr-ı umumiye tarafından beğenilmedi. Bunun üzerine Cevdet Paşa yeniden işbaşına getirildi. Vedia Kitabı toplattırıldı ve imha edildi. Yerine "Kitabü'l-Emânat" yazıldı. Bu hâdise Cevdet Paşa'nın: Mecelle'nin tahrir ve tenziminde oynadığı son derece esaslı rolü açıkça göstermektedir.

Mecelle'nin bugünkü kıymeti: Mecelle'nin, hukuk tekniği bakımından muhakkak ki, bazı eksiklikleri olabilir. Fakat bu husus onun kıymetini düşürmez. Zira o, taklitçiliğe ve şahsiyetsizliğe karşı, millî bir zihniyetin ortaya koyduğu terkiptir. Kendi milletimizin, öz kültürümüzün bir eseridir. Biz, onunla bu noktadan iftihar ediyoruz. Sinan'ın Selimiye'si mimarî sahasında, Fuzulî'nin Divan'ı şiir ve edebiyat sahasında, İtrî'nin besteleri musiki sahasında, Kâtip Çelebi'nin kitapları ilmi

araştırmalar alanında ne ise, Ahmed Cevdet Paşa ve arkadaşlarının Mecelle'si de hukuk tefekkürü sahasında, varlığı ile övünmemiz gereken, millî dehâ ve kabiliyetimizin güzide bir şaheseridir. Bu gerçeği reddetmek, millî tarihimizi, kültür ve an'anelerimizi inkâr etmek olur ki, ancak divânelere ve köksüzlere yaraşır bir iştir.

Mecelle, hukuk mantığı ve tefekkürü bakımından Avrupa kanunlarından hiç de aşağı kalmaz. Profesör Ebü'l-Ulâ Mardin, Ali Himmet Berki gibi, meslek hayatlarına fıkıhçı, mecelleci olarak başlayan kimseler, memleketimizde daha sonra meriyete giren garp kanunlarını ve hukukunu yine herkesten evvel temessül etmişler, hattâ yeni mevzuatı anlamak, tefsir ve tâlim etmek mevzuunda üstadlık payesini kolayca ihraz etmişlerdir. Bu da memleketimizde kuvvetli, hayatiyetli bir hukuk an'anesinin ve kültürünün mevcut olduğunu, bu mevzuda garplılardan geri olmadığımızı hattâ birçok noktalarda ileri olduğumuzu göstermektedir.

İnkılâp devrinin Adliye Vekili olan ve İsviçre Medeni Kanunu tercümesinin başına yazdığı esbab-ı mucibe lâyihasında İslâm dinine ve hukukuna yakışksız ve mugalâtalı târizlerde bulunan Mahmud Esad Bozkurt bile zaman zaman "Eski Mecelleciler, yeni hukuku herkesten daha iyi anlayıp, kavıyorlar" diyerek bu hakikati intak-ı hak kabilinden itiraf etmiştir.

Bugünkü üniversitelerimizden bir temenni: Mecelle, 1868'den 1926'ya kadar 58 sene mer'iyette kalmıştır. Şimdi aradan yetmiş sene geçmiş bulunuyor. Üniversitelerimizden ve diğer ilmî araştırma müesseselerimizden beklenen artık tamamen objektif ve ilmî bir görüşle İslâm hukukunu ve bu meyanda Mecelle'yi tetkik etmeleridir. Şurası teessüfe şâyandır ki, üniversitelerimizin bazı unsurları, ilmî çalışmaların icab ettirdiği tarafsız ve sâkin bir görüşe hâlâ ulaşamamışlardır. Roma hukukunun ciddiyetle tedris edildiği, buna mukabil İslâm fikhından ve onun Türk kültürü tarafından geliştirilen bir meyvesi olan Mecelle'nin ancak çeşitli dersler arasında istitraten ve umumiyetle tezyifkâr bir ifade ile bahse alındığı Türk üniversiteleri elbette eksik kalmaya mahkûmdur. Bu durum düzeltilip, marazi bir hâl arzeden tarih ve millî kültür inkârcılığı bertaraf edilmeden, bizde dinamik ve sıhhatli bir ilim ve araştırma muhiti kurulmasına, maalesef imkân yoktur.

MUKADDİME

Hayât-ı târihiyyeye dâhil olan insanların tercüme-i hâli yazılır. Öyle bir kimsenin hayât-ı husûsiyyesi bile öğrenilmek istenilir. O kimseyi öyle bir mertebeye îsâl eyleyen hayât-ı husûsiyyesi olmadığı hâlde, onu hayât-ı târihiyyeye nâil eyleyen esbâbdır ki onun ahvâl-i husûsiyyesinin dahi öğrenilmesi arzûsunu husûle getirir. Ahmed Cevdet Paşa'nın tercüme-i hâli demek, onun hayât-ı ilmîsi, siyâsîsi, mesâîsi olup, o cihetlerin nazar-ı itibâra aldıracağı hayât-ı husûsiyyesi de bunlar miyânına girer.

Tâlim ve tadrîs-i âciziye gayret ve ihtimâm göstermiş olan pederim merhûmun kendisinin deruhde eylediği derslerden biri de târih dersi olduğundan o dersin tâlim ve takrîrlerine, tabîî kendi zamânı târihi de dâhil olmuştur. Kendisinin âcizi tadrîs için sarf eylediği mesâîdir ki, Ahmed Cevdet Paşa nasıl çalışmış meselesine, nasıl zamanda çalışmış olduğuna dâir de beyânâtta bulunduruyor.

Kâri'în-i kirâm, müverrih Cevdet Paşa'nın bana tadrîs eylediklerini kendilerine nakl eylemekliğim hakikatinden emin olabilirler. Lâkin kendisinin bana bildirdiklerinin, tadrîs ve tâlîm eylediklerinin hepsini de bu eserde bulacaklarını temin edemem! Mümkün olduğu kadar yazabileceğim! Mâlûmdur ki târihin inkişâf-ı esrârı zamanla olur. Vakâyi-i târihiyye, usûl-i

tahrîr-i târihin öyle goncalarıdır ki ancak zamân ile açılır, kendilerini gösterirler.

Bu âcizin, pederim merhûmun şâkirdi ve mahrem-i esrârı olduğunu bilenlerden bir hayli zevât, merhûmun mufasssal bir tercüme-i hâliyle, onun zamânına âid ahvâl hakkında bir eser yazmaklığım için ihtârâtta bulundular. Bu bâbda bir çok mürâcaatlar oldu. Böyle birşey yazmak da âcizlerince çoktan musammem idi. Hattâ merhûmun esnâ-yı tadrîsde, "İyi belle! İyi hıfz et! Benim neşretmeye muvaffak olamadıklarımı belki bir gün sen neşredebilirsin!" demiş olmasını da bir vasiyyet makamında telâkki eyliyorum.

Devr-i Meşrûtiyetimizin âsâr-ı feyzinden olarak, şu günlerde hakikî lisân-ı târihin memleketimizde dahi tekellüm olunduğunu, bir lisân-ı fasîh-i târihle yazılan âsâr-ı târihiyye ibrâz eyliorsa da, târih ne demek olduğunu derk eyleyecek bir seviye-i irfân halkımızın cümlesine nasîb oldu mu ki esâmîsi geçecek kimselerin hep evlâd ü ahfâdı da o anlayanlar miyânında bulunmuş olsun?.. Peder yâhud ecdâdın günâhından Cenâb-ı Hak evlâdı mesûl eylemediği gibi sû-i harekâtından da insanlar mesûl tutamazlar! Târihde, ecdâdının hüsn-i hizmetlerini ulviyeti beyânâtını görenler onlara peyrev olmaya çalışmaları lüzûmu gibi aks-i hâli görenler de o türlü ahvâlden ictinâb ile kendi zâtını ve şahsını a'lâ edebilirler. Âsâr-ı târihiyyeyi, hakâyıkı vechile yazmak mecbûrî olduğundan böyle bir emr-i mühimme karşı ser-fürû eylemek insanın kendi irfânı, zâtı, şahsı hakkındaki kıymet ve ulviyeti ibrâz eyler. O şahsiyet ki insan yalnız ondan, kendi efâl ve harekâtından mesûldür!..

Milel-i mütemeddine vâ müterakkiyyede ilm-i târihin aldığı mevki-i ehemmiyet, tevîl ve tağyîrin yer bulamayacağı kadar mazbût; kizb ve tarafdârlığın erişemeyeceği kadar muallâ olup, kanûn-ı hakikatla hükm ü idâre olunmakta bulunduğundan, tarîk-i terakkiye dâhil olmakta bulunan Osmanlıların âsâr-ı târihiyye yazacak muharrirleri de bundan sonra yazılacak âsâr-ı târihiyyenin târihin o kanûn-ı hakîkatine ve lisân-ı fasîh ve

serbestîsine göre yazılması mecbûriyetini görüyorlardı. Halkımızın bir çoğu lisân-ı ecnebîye vâkıf bulunduğu cihetle artık târih nasıl yazıldığını öğrenmiş, ilm-i târihin memleketimiz meydân-ı intişârında vech-i hakikîsiyle nümâyân olması âsâr-ı târihiyyenin lisân-ı hakikî-i târih ile Türkçe dahi yazılmasına kalmış idi. Yakınlarda bu ilk hatveyi atan gayretverler görüldü. Ve âsârlarında haylice kat-ı merâhil eyledikleri müstebân oldu. Düvel-i meşrûtiye ve milel-i müterakkiyede olduğu gibi eslâf-ı hükümdârândan dahi lisân-ı târihle bahs eyleyerek onlardan hükûmet-i Osmaniyye'yi tavsî ve a'lâ edenlerin ahvâl-i memdûha ve hasenâtları ve hüsn-i idâreleriyle, inhitât ve tedennî zamanlarında bulunanların o ahvâli bâdi olanların efâl ve harekâtı yazılıp anlatıldığı görüldü.

Osmanlılığın en 'âlî tabakası olan Hânedân-ı zî-şânın ilm-i târih ne olduğuna vâkıf bulunarak ilim ve hakîkate hürmetleri tabakât-ı tâliyyenin seviye-i irfânına bir nümûne-i terakki ve imtisâl olacağı bedîhîdir.

Bu eserin tahrîri, âcize için bir vazife olduğunu ihtâr eden zevâtın sözlerini teslim ediyorum. Elbet Cevdet Paşa'nın o kadar mâlûmât-ı târihiyyeyi tadrîs ve bir eser kaleme alacak kadar usûl-i tahrîri tâlîm husûsunda bu âcize pekçok emek vermesi bir süs ve zînet için değil idi. Kendi hayâtını menâfî-i umûmîyyeye ve neşr-i maârife hasr eylemişcesine o kadar âsâr meydâna getiren adamın, âcizi ol sûretle ihzârı da elbet intişâr-ı maârife hizmet için idi. Demek ki, Cevdet Paşa bu mâlûmât-ı târihiyyeyi kendisiyle beraber götürmek istemeyip, âlem-i ilm-i târihe bırakmak arzû eylemiş. Biz de o vedâyı şimdilik mümkün olduğu kadar yerine teslîme çalışalım!

Ne kadar yaşayacağını bilmek beşere müyesser olamadığı gibi, beşer bir saatlik hattâ bir dakikalık bile hayâtından emin olmak husûsunda sâir hayvânâtta mümtâz bulunacak bir imtiyâza nâil olamadığından, ben de bu husûsda ne kadar muvaffak olacağımı tabîî bilemem!.. Ber-hayât bulunduğum müddetce üstâdımın ilm-i târihe bir hizmet emeliyle bu âcizeye ver-

miş olduğu emekleri ber-hevâ etmemek ve onun gösterdiği, islâk eylediği tarîk-i mesâîde, menâfî ve maârif-i umûmiyyemiz yolunda imkân dâiresinde çalışmak hakkındaki emel ve maksadım pek kavî ise de bunda muvaffakiyet ihsân eyleyecek olan Cenâb-ı Hak'tır.

TEVELLÜD VE TAHSİL-İ İBTİDÂÎ

Ahmed Cevdet Paşa, 1238 sene-i hicriyyesinde, rûz-ı Hızır'a kırk gün kalarak, Lofça Kasabası'nda tevellü¹ eylemiştir. Ahmed tesmiye olunmuştur. Pederi, Lofça eşrâf-ı vücûhundan ve Meclis a'zâsından ve İstabla-i Âmire pâyelülerinden Hacı İsmail Ağa'dır. Onun pederi Hacı Ali Efendi'dir ki bu Hacı Ali Efendi'yle birâderi Süleyman Bayrakdâr'a dâir Târih-i Cevdet'in yedinci cildinin on ikinci sahifesinde ve yine Hacı Ali Efendi'ye dâir Târih-i Cevdet'in dokuzuncu cildinin otuz dördüncü sahifesinde mâlûmât vardır. Ahmed Cevdet Paşa'yı pek küçük iken hucr-ı terbiyesine alıp büyük pederinin mesleği olan tarîk-i ilmiyyeye teşvîk ve terğîb eden odur. Onun pederi Ahmed Ağa, Lofça müftüsü olan İsmâil Efendi'nin mahdûmudur. İsmail Efendi Lofça'da tavattun etmiş olan Yularkıran-oğlu Ahmed Ağa'nın mahdûmudur. Yularkıran Ahmed Ağa Kırkkilise zâdegânından Yularkıran-oğulları nâm hânedândan olup, Prut Muhârebesi'nde sergerde olarak Baltacı Vezir'le beraber bulunmuş ve devlete pek büyük hizmetler etmiştir. Kendisi o zaman Lofça'da tavattun eylemiştir.

Yularkıran-oğlu Ahmed Ağa, mahdûmu İsmail Efendi'ye pek çesîm bir servet bırakmış, o da onu hüsn-i idâre eylemiş iken onun mahdûmu Ahmed Ağa mirasyedilik ederek isrâfa koyulup, servetini sarf ve istihlâk eylemekle büyük pederinin hizmetlerine ve pederinin hâkine hürmeten o hânedânın dâiresi idâresine medâr olmak üzere hükûmet tarafından kendisine Lofça Kazâsı'nın Kile ve Kantar Rûsûmu tahsîs edilmiş, bu Ahmed Ağa hayli muammer olmuş. Mahdûmu Ali Efendi, Lofça âyânlarının gâh muhâsebe kâtibi ve gâh müdür-i umûru olarak

esbâb-ı maîşetini kazanmakta ve onun mahdûmu İsmail Ağa da mükemmel olan çiftliğinin idâresiyle meşgûl olup, onun vâridâtını almakta bulunduğundan ve iş ehli bir kimse olmasından Ahmed Ağa'ya tahsîs olunan rûsûm-ı mezkûreden başka, o hânedâna mahdûm ve hafidin mahsûl-ı mesâîleri de girmekle Yularkıran-oğlu Hânedânı dâimâ pek güzel bir idâre ve maîşette devâm eylemiştir. Hacı İsmail Ağa'nın çiftliği Lofça'nın en mükemmel ve güzel çiftliklerinden idi. Osma nehri çiftliğin ortasından mürûr eyleyip, çiftliğin arazîsi dâhiline girdikten sonra ikiye bölünerek bir arâzî-i vâsiayı dâiren-mâdâr çevirdikten sonra tekrar birleşip geçmekte olmasıyla ortada cesîm bir ada bulunmakta ve bu ada koruluk olup hayvânât orada beslenmekte idi. Üç değirmen dâimâ çalışmakta buğday ve undan mâadâ bal vesâire ihrâcâtı pek mebzûl olup, şarab fabrikası ve mum fabrikası hârice hayli ihrâcâtta bulunmakta idi. Hacı İsmail Ağa gâyet zeki ve faâl bir zât olduğundan çiftliğin mahsûlü mebzûl olurdu. Hacı İsmail Ağa, Lofça'da meşhûr olan Topuz-oğlu Hânedânı'nın kerîmesi Âişe Sünbül Hanım'la izdivâc eylemiş. Ahmed Efendi bu izdivâcdan dünyaya gelmiştir.

Lofça bir kasaba olmakla beraber, ulûm ve fûnûndan o zamanlar memâlikimizde nasib olabilen derecesinden en ziyâde müstefid olan en münevver kasabalardan biri idi. Derviş Paşa, Midhat Paşa, Cevdet Paşa gibi zevât, tahsîl-i ibtidâîlerini Lofça'nın ibtidâî ve rüşdî tahsillerini câmi' olan mektebinde ikmâl eylemişlerdir. Midhat Paşa merhûmun pederi dört sene Lofça Niyâbeti'nde bulunduğundan Midhat Paşa, tahsîl-i ibtidâîsini Lofça Mektebi'nde ikmâl eylemiştir.

Ahmed Efendi, küçük sinde iken okuyup yazdığından, o zaman Lofça müftisi olan Hâfız Ömer Efendi'den ulûm-ı Arabiyye tedrîsine başlatılmıştır. Fevkalâde gayret ve ikdâm ile az vakit zarfında fûnûn-ı Arabiyye'de hayli ilerlemiş, ulûm-ı Şer'iyye'de dahi biraz mümârese kesb eylemiş. Halebî ve Mültekâ okuduğunda henüz bülûğa ermemiş idi. Ondan sonra ilm-i mantık ve beyân ile meşgûl olarak Hâfız Ömer Efendi'nin yerine müfti

olan Hâfız Mehmed Efendi'den de tederrüs eyledi.

Artık ulûm-ı 'âliyye tahsîl için İstanbul'a izâmı lâzım geldiğinde henüz on beş yaşını ikmâl ile onaltı yaşına girmiş bulunuyordu. O esnâda İstanbul'da Mekteb-i Harbiyye'nin tanzîmine îtinâ olunduğu cihetle onun mekseb-i feyz-i rifat olacağı ve Ahmed Efendi'nin oraya idhâli bâzı zevât tarafından ihtar olunmuş ise de ceddi Ali Efendi büyük pederi İsmâil Efendi'nin mesleğine sülûkünü arzû edegeldiği cihetle o fikrinden dönmeyip, ancak tahsîl-i ulûm-ı 'âliyye için İstanbul'a gönderilmesi arzûsunda bulunmuş. Ahmed Efendi'nin pederi İsmail Ağa ile vâlidesi Âişe Sünbül Hanım, oğullarını o küçük yaşda göndermek istememişlerse de hucr-ı terbiyesinde yetiştirmiş olan büyük pederinin azm-i katîsi ve Ahmed Efendi'nin arzûsu meselenin husûlüne bâdi olmuştur.

Gerçi, o zaman "Deli Müfti" diye mârûf olan sâbık Lofça müftisi pek âlim ve mütebahhir bir kimse olup, daha epeyce müddet Ahmed Efendi'yi okutmağa kâfi gelebilirse de Deli Müfti, bir yerde durup oturur kimselerden değilmiş. Hacı Ali Efendi Deli Müfti'ye şehriyye bir maâş tahsîs ederek hafîdi Ahmed Efendi'ye ders verdirmek istemiş ise de Deli Müfti âlemde hiç birşey ile mukayyed olmadığı gibi zaman ve mekân ile de mukayyed olamayacağı beyânıyla cevâb-ı red vermiş. O cevâb-ı reddeden sonra da o sinde dahi ilim âşıkı olan Ahmed Efendi onun dersinden istifâde edebilmek için etrâfında dolaşmış.

Lofça'nın talebelerinden ve ulemâsından bâzı zevât bil-ittifak Deli Müfti'den Tefsîr-i Kâdî Beyzavî okumağa karar verip, her gün ictimâ ile onu gâh câmide ve gâh kahvehânede bulup tederrüs ederlermiş. Havâşî mütâlaasına muhtâc olmayıp Tefsîr-i Kâdî'nin neresinden açılrsa tâlim ve tefsîre muktedirmiş. Bu zevât, müderrislerine bir gün sokakta rast gelmişler. Muallim hemen yere oturup arkasını duvara vererek Tefsîr-i Kâdî okutmaya başlamış. Deli Müfti'nin bu hâlini ve içlerinden kır sakallı hoca efendiler de bulunan talebelerinin tederrüs edeceğimiz diye toz toprak içinde sokak ortasında oturmalarını gören

Ahmed Efendi, sinnen küçük ise de gâyet ciddi ve kâmil olduğundan, kendisi için gayri ondan istifâde kabil olmadığını göreyerek İstanbul'a gitmek azmine kuvvet vermiş ve Lofça'da oğullarını tadrîs edebilecek Deli Müftî'den başka muallim bulunmadığını, onun da maâşla dahi yola getirilemediğini gören peder, vâlidesi de muvâfakata mecbûr olmakla, Hacı Ali Efendi hafidi Ahmed Efendi'yi İstanbul'a göndermiş.

MEDRESE HAYATI

Ahmed Efendi, 1255 senesi evâilinde İstanbul'a gelip Çarşamba Pazarı'ndaki Papazoğlu Medresesi'nde bir hücre bulup, sâkin olarak Fâtih Câmî-i Şerîfî'nde tahsîl-i ulûm-ı 'âliyye ile meşgûl oldu. Ahmed Efendi'nin İstanbul'a vürûdundan bir kaç ay sonra da, Sultan Mahmûd-ı Sâni Hazretleri vefât ederek Sultan Abdülmecîd Hazretleri câlis-i taht olmuş.

Büyük pederi ve pederi, Ahmed Efendi'nin idâresine lâzım olan parayı muntazaman gönderdiklerinden Ahmed Efendi, medresedeki arkadaşları içinde en ziyâde refâh-ı hâl ile geçinen bir kimse idi ve kendisini idâreden mâ'adâ talebelerden biri onun hizmetini görüp yemeğini pişirdiğinden onu da Ahmed Efendi besleyip idâre eylerdi.

Dersââdet'e vürûdundan sonra arası çok geçmeyip Medrese-i Hamîdiyye imtihanı açılmış. Bu medresenin her odası için iki adama itibâr olunup birisi dâhil itibârıyla orada sâkin olur, diğeri hâric itibârıyla her sabah cennet-mekân Sultân Abdülhamid Hân türbesine gidip cüz okumak şartıyla mürettebâtını alır idi. Lâkin bu medreseye imtihanızsız talebe kabûl olunmazdı. Ahmed Efendi henüz İstanbul'un imtihan usûlüne alışmamış olmakla beraber imtihanâna dâhil olarak hâric itibârıyla bir odanın tahsîsâtına nâil olmuş ki o ma'aş ve tâyinât, kanâat şartıyla bir talebeyi idâre edebilirdi. Ahmed Efendi'nin dersleri Fâtih civârında bulunduğu cihetle dâhil itibârıyla Medrese-i Hamîdiyye'de ikamet onun için güç olduğu gibi, Çarşamba Paza-

rı'ndan her sabah Yeni Câmî'e gidip gelmek müşkil olduğundan, cüz okumak için bevvâbı vekil edip hissesine âid olan vâridâtı da ona terk eyleyerek yalnız şeref-i itibârıyla iktifâ eylemiş. Zîrâ pederinin gönderdiği para onu refâh-ı hâl ile idâre edecek miktârda idi.

O esnâda tarîk-i kazâya bilâ-imtihân kimsenin kabûl olunmaması nizâm ittihâz olduğundan Ahmed Efendi, Rumeli Kadiaskerliği Dâiresi'nde tertib olunan meclis-i imtihâna girip tarîk-i kazâya dâhil olmuş.

(1)260 târihine kadar medreselerde talebe ancak tahsîl ve mebâhis-i ulûm ile meşgûl olduğu hâlde ondan sonra medreseler âleminde dahi tagayyürât-ı azîme vâki olup medreselerin usûl-i tâlîm ve tahsîli bozulmuş. O vakte kadar medreselerde tâtil gecelerinde akd olunan encümen-i musâhabetlerde mebâhis-i ilmiyyeden başka söz işidilmez imiş. Ondan sonra her ne zaman bu encümenlere gittiyse âmiyâne ülfet ve müsâhabetlere tesâdüf eyleyip mubâhase-i ilmiyye işitmediğinden Ahmed Efendi, ondan sonra o encümenlere gitmemiştir.

Ahmed Efendi, medreselerin eyyâm-ı tahsîlinde müretteb olan derslerden başka, eyyâm-ı tâtiliyyesinde cüz'îyyâta dâir pekçok risâleler ve tarz-ı kadîm üzere hesâb, cebir, hendese, hey'et vesâir fûnûn-ı hikmete dâir pekçok kitaplar okumuş. Muahharan medreselerde bu dersler metrûk ve mensâ olmuş.

Şuhûr-ı Selâse'de talebe-i ulûm celb-i rızk-ı maksûm için taşraya gitmeğe mecbûr olduklarından eyyâm-ı tahsilleri senenin nısfî râddesinde olup, Ahmed Efendi ise müddet-i tahsîlinde yalnız bir Ramazan'da sıla için Lofça'ya ve bir defa da bir vesîle-i münâsibe ile Selânik ve Siroz ve Dırama'yı gezmeye gidip sâir zamanlarını İstanbul'da geceli gündüzlü tahsîl-i ulûm ile geçirdiğinden, eyyâm-ı tâtilde eyyâm-ı tahsîlden ziyâde kesb-i mâlûmât eylemiş. Bu cihetle sâir talebenin on sene de tahsîl edemediği ulûm ve fûnûnu beş altı sene zarfında ikmâl eylemiş. Ahmed Efendi Hendesehâne-i Berriyye Muallimi Miralay Nûri Bey'e Muhtasar-ı Meânî ve Kazimîr gibi kitaplar oku-

tarak bil-mukabele ondan hesâp, cebir, logaritma ve usûl-i hendese ve Mecmûatü'l-Mühendisîn ve Oktanet Risâlesi ve İshak Efendi'nin Ulûm-ı Riyâziyye'si gibi usûl-ı cedîde üzere ulûm-ı Riyâziyye taallüm eylemiş. Ve riyâziyâtta zuhûr eden bâzı müşkilâtını Müneccimbaşî Osman Sâib Efendi'den hâlledermiş.

Ahmed Efendi, medresede tadrîs olunan ulûm ile iktifâ eylemeyip ehl ü erbâbından medresede bulunmayan dersleri de tederrûs eylemekle beraber müzâkere ve tadrîs ile de iştigâle başlamıştır. Papazoğlu Medresesi'nde iken Şâfiyye-i İbn-i Hâcib'i okutmuş ve üzerine tâlikât yazıp "Gâyetü'l-Beyân" tesmiye eylemiş ve kitapların hutbe ve dîbâcelerine dâir beyne't-talebe câri olan ebhâsı hâvi "Beyânü'l-Ünvân" nâmıyla Türkçe bir risâle dahi kaleme almış ve bu vechile talebe beyninde kesb-i temeyyüz eylemiş.

Talebe-i ulûm içinde riyâziyât ile iştigal edenler az olup ekserisi taşrada bulundukları beldelerde Ramazan-ı şerîfde iftâr saâtlerini tashîh maksadıyla, rub-ı risâlelerini kırâat ile iktifâ eylemekte olduklarından Ahmed Efendi bi's-suhûle irtifâ almak için bir risâle telîfle "Ta'rîfü'l-İrtifâ" tesmiye eylemiştir.

Bâdehu Ahmed Efendi, Fâtih Câmî-i şerîfinin Sahn-ı Semân Medreseleri'nden Akdeniz tarafındaki Baş Kurşunlu Medresesi'ne çıkmış ve câmî-i şerîf avlusuna nâzır olan köşe oda müstakillen kendisine tahsîs olunmuş. O oda Mutavvel Muhşîsi Hasan Çelebi'nin odası olduğu medrese rivâyâtından imiş.

Orada dahi müzâkere ile meşgûl olarak Emsile, Binâ, Netâyicü'l-Efkâr üzerine ve sonra Mutavvel'in evâiline birer kıt'a tâlikât yazmış idi. O vakit İstanbul'da hayli ulemâ-yı a'lâm var idi ki, birinci tabakada bulunanların en meşhûrları Akşehirli Ömer Efendi ve İmam-zâde Esad Efendi ve Antakyalı Saîd Efendi ve Denizlili Yahya Efendi ve ikinci tabakada bulunanların en ser-firâzları da Vidinli Hoca ve Giridli Hoca ile Şehrî Hâfız Efendi idi. Bunlar arasında Hakîm Hamîd Efendi nâmında Fâtih'de ders okutan bir hoca bulunup kendisi gâyet

zeki bir kimse ise de tabâbetle meşgûl bulunduğundan, uzun uzadıya derse bakamazmış. Lâkin kuvve-i zekâsı hasebiyle bilâ-mütâlaa tedrîs eylesmiş. Bu muallim meccânen talebeyi tedavi eylemek ve bî-çâregâna müderris olmak gibi hayr-perverliklerde dahi bulunurmuş. Tabaka-i sâlisede Hâfız Seyyid Efendi ile Birgivî Şâkir Efendi bulunup, Hâfız Seyyid Efendi'nin ulûm-ı Arabiyye'de iktidârı, Şâkir Efendi'nin de fûnûn-ı hakîmede, ale'l-husûs ilm-i mantıkda meleke-i tâmmesi var idi. Onlardan sonra tabaka-i râbiada onların kâ'bına varabilecek kimselerin bulunamaması ilmin inkırâzına emâre ittihâz olunuyor imiş.

Akşehirli Ömer Efendi mütekâid müderrislerden olup ders vekîli ve hoca-yı Şehriyârî bulunmakla tedrîse vakti yokmuş. İmâm-zâde Esad Efendi iki defa icâzet verdikten sonra def'a-i sâlise olarak, Şehzâde Câmî'i civârındaki İbrâhim Paşa Câmîi'nde Şerh-i Akâid tedrîs eylediğinden, Ahmed Efendi bir müddet onun derslerinde bulunmuş ve Antakyalı Saîd Efendi'nin Süleymâniye Câmîi'ndeki Mutavvel derslerine de devam eylemiş.

Hoca Yahya Efendi ihtiyâr-ı tekâüdle ibâdât ve mütâlaâtla meşgûl idi. Sonra tabaka-ı ûlâ ricâli hep vefât ettiğinde Yahyâ Efendi ber-hayât kalıp pekçok muammer olduğundan Ahmed Efendi onun nezdine devamla pekçok seneler ilminden istifâde eylemiştir.

Hâfız Seyyid Efendi Çarşamba Pazarı'nda, İsmail Efendi Medresesi'nde münzevî olup kimse ile ihtilât etmez, odasına kapanıp dâimâ mütâlaa ile meşgûl olurdu. Lâkin akşam, sabah muntazaman derse çıkardı. Hattâ eyyâm-ı tâtil demeyip talebe mevcûd oldukça tedrîs eylerdi. Şuhûr-ı selâse takarrüb edip de dersler kesildiğinde tâtil derslerine başlardı. Fakat Şâban ayı girince talebe hep taşraya gitmekle okutacak adam bulamazdı. Ondan başka da hoca bulamayan Ahmed Efendi ile başbaşa kalırlardı. Bayram akşamına kadar bu tedrîs ve tederrüs devâm eylerdi. Ahmed Efendi için eyyâm-ı tâtil bayram günlerinden

ibâret idi. Hâfız Seyyid Efendi gâyet zekî ve hallâl-ı müşkilât bir zât-i celîli's-sıfât idi. Lâkin takrîri gâyet serî olduğundan dersi müntehîlere mahsûs olup mübtedîler ondan hiç istifâde edemezlerdi. Ahmed Efendi kendisinden pek çok istifade eylemiştir.

Vidinli Hoca merâtib-i selâseye râğbet edip dersinden âlâ ve evsât ve ednâ derecelerine göre müntefî olurmuş. Zamanının en ziyâde talebe yetiştiren bir müderrisi idi. İcâzetine karîb vakitlerde dersinde hâzır bulunanlardan Amasyalı Kara Halil Efendi, Eski Zağralı Şerîf Efendi, Nasûh Efendi kesb-i iştihâr etmişler ve bunlar icâzet almamış oldukları hâlde tabaka-i râbiada bulunan hocalara tefevvuk dâiyyesinde bulunarak dâimâ müzâkere ile iştigâl eylemişler. Çünkü o vakit derse çıkacak olanlara, bir müddet müzâkere ile meşgûl olarak talebe beyninde kesb-i şöhret ve mârûfiyyet eylemeye mecbûriyyet vardı. Mechûlül-hâl bir hoca derse çıkacak olsa başına talebe toplanmazdı.

Giridli Hoca'nın vefâtından sonra, tabaka-i râbia ricâline mürecca tutulan Arnavud Ali Efendi o esnâda derse çıkmıştı ki Ahmed Efendi ondan eyyâm-ı tâtilde fenn-i âdâb ve ilm-i arûz okumuş idi.

Ahmed Efendi İstanbul'a geldiği zaman ibtidâ Fâtih Câmi'-i şerîfinde Toyranlı Mehmed Efendi'nin dersine devâma başlamış ve tabaka-i râbiadan olan diğer hocaların dersini dinlemiş ise de o hocaların kendisini tedrîs edemeyeceklerini anlamakla, onları bırakıp muktedir müderrislerin dersine devam etti. Ve Toyranlı Mehmed Efendi ile emsâlinin dersinde, hocalarının ka'bine erişmiş talebeler bulunduğundan, onların isteksiz derse gidip kendilerinin istifâde edebilecekleri iktidârda hoca aramakta olduklarını da görür idi. O sırada hoca icâzet vermekle talebe-i mûmâ-ileyhim derslerinden kalkıp bir takımı Vidinli Hoca'yı Fâtih tarafındaki Nişancı Câmi'i'nde, bir takımı da Birgivi Şâkir Efendi'yi Saraçhâne tarafındaki Dülger-oğlu Câmi'i'nde derse çıkarmışlar. Bu talebeler, muhtelif derslerden kalkmış

dâvâlı bir gürûh olduğundan zurefâdan bâzıları tarafından bunlara ehl-i kıyâm denilmiştir.

Ahmed Efendi Mantık okumuş ise de Şâkir Efendi'nin ilm-i mantıkta iştiyhârı cihetiyle tekrâr ilm-i mantık okumak üzere sabahleyin Şâkir Efendi'nin dersine, ikindiden sonra Mutavvel okumak için Vidinli'nin dersine devâm eylemiş.

Vidinli Hoca, Fâtih Câmi-i şerîfinde Mutavvel dersine başlamakla üç yüzden ziyâde talebe tecemmü' eylemiş. İptidâ Vidinli Hoca ile bahse girişenler çok olmuş ise de birer birer kırılmış. Ehl-i kıyâmın çoğu ses çıkaramaz olmuş. Dâimâ Hoca Efendi'yle mücâvebe ve muhâtaba edenler ancak bir kaç kişi kalmış ki bunlardan biri de Ahmed Efendi'dir. Böyle bahislere girişenlere dâimâ Hoca'nın yanında yer gösterilmekte ise de kalabalıktan uzakta kalanlar lâıkiyla Hoca'nın takrîrini işitemez olduklarından kendi medresesinin dershânesine nakl olundu. O kalabalığı dershâne de istiâb edemediğinden bir takımı kapının dış tarafından ve pencerelerden dinlemekte ise de orada başka ses olmadığından Hoca'nın takrîri anlaşılıyordu. Vidinli Hoca pek mütekebbir ve müteazim bir zât ise de insâfı dahi ziyâde olduğundan, gurûru hakkaniyyete hâil olamazdı.

Bir gün Ahmed Efendi bir bahisde ziyâde ısrâr edip dayanmakla Hoca'nın canı sıkılarak onu tekdîr eyledi. Bu tekdîr de Ahmed Efendi'ye güç geldi. Birkaç dersde ağzını açıp bahse girişmedi. Sonra bir gün Vidinli derse çıktığında Ahmed Efendi'yle beynlerinde muhtelifün fih olan bahsi açıp pek güzel tafsîl ederek "Hak Lofçalı'nın imiş!" dedi. Bu da Ahmed Efendi'nin hocasını daha ziyâde takdîr ile onun hakkındaki ihtirâmının tezâyüdüne bâis oldu.

Ahmed Efendi, Vidinli Hoca'nın gerek ikinci derslerinden ve gerek eyyâm-ı tâtiliyye derslerinden pek ziyâde müstefîd olmuştur. Lâkin icâzet ber-mûtâd sabâh dersine âid olmakla icâzeti Şâkir Efendi'dendir.

O esnâda yukarıda bahsi geçen Kara Halil Efendi, Fâtih

Câmi-i şerîfinde Vaz'iyye-i Isâm'ı okutmaya başlayınca hep ehl-i kıyâm başına toplanıp şiddetli mübâhese cereyân eyledi. Meydân-ı mübâhesede en ileri at sürenlerden biri de Ahmed Efendi idi. Kara Halil Efendi cümlesine dayanarak bunca saçılmış bir gürûha bi-hakkın ders verebilmesiyle şân u şöhret kazandı. Yeni derse çıkan hocalar içinde birinci derecede görüldü. Bu zât Fâtih'de ders okutmakta olduğu hâlde bir müddet Fetvâ-hâneye müdâvemetle ilm-i fıkıhda dahi kesb-i mahâret eylemiş. Bilâhare Fetvâ Emâneti'nde ve Mecelle Cemiyyeti Âzâlığı'nda bulunduktan sonra nihâyet Şeyhülislâm olan Kara Halil Efendi'dir.

Kara Halil Efendi, derse çıkmazdan evvel Kezzûbî Hasan Efendi de bir aralık öyle bir tâtil dersine çıkmış ise de Ahmed Efendi'nin suâl ve cevâbları üzerine üç dersden sonra meşâgilinden bahisle îtizâr eyleyerek dersi terk etmiş, yâni adem-i iktidârı onu muallimlik mevkiinde tutunduramamıştır. Lâkin kendisi mizâca hizmet eder, herkesin nabzına göre şerbet verir bir âdem olduğundan, bir aralık ders vekîli ve hoca-i Şehriyârî olup Halil Efendi'den evvel iki defa Şeyhülislâm oldu.

Biz pek küçük sinde iken pederimin Kezzûbî Hasan Efendi'den bahs eylediğinde "O câhildir!" dediğini işitirdik. Kara Halil Efendi bizim eve geldiğinde ise selâmlık dâiresinde bulunduğum zamanlar pederimin herkese yapmadığı sûretde istikbâl ve teşyî'lerini gördüğümde çocukluk hâliyle bakınırken ağalardan bâzıları "Paşanın hocası" derlerdi. Kara Halil Efendi'nin bizim eve iftara geldiği zaman harem dâiresinde dahi "Paşa'nın hocası gelecekmiş!" diye mûtâddan ziyâde îtinâ ve hazırlıklar olduğunu görürdüm.

Bâdehu Vidinli Hoca Tezhîb'den derse çıkmış. Hâlbuki onun dersine oturanların kimi Tasdikât'tan, kimi Tasvîrât'tan birazı da Fenârî'den kalkmış. Lâyıkıyla ilm-i mantık okumamış olduklarından ikmâl-i noksanları için bâri onlara bir Bürhân-ı Gelenbevî okutmak üzere o tederîsi Şerif Efendi'ye teklîf eylemiş ise de Şerif Efendi, "Ben böyle insanın ipliğini pazarda satarak

mevdân-ı bahse çıkmış olan bir gürûh ile uğraşıp da şöhretimi kıramam!" diye istinkâf eylemekle Nasûh Efendi'ye teklîf etmiş. O kabûl ile eyyâm-ı tâtilde Fâtih Câmii'nde derse çıkmış. Ahmed Efendi o dersde bulunmamış. Ehl-i kıyâm, zavallı Nasûh Efendi'nin etrafını alarak berbâd etmişler. Ve beş on gün sonra, "Biz de bu kadar ders okutabiliriz." diyerek dersinden kalkıp dağılmışlar. Vidinli Hoca bunlardan bâzılarını tekdîr edecek ol-dukta "Biz eğer ızâ'a-ı vakt eyleyecek olsak kendi hocalarımızın dersinden kalkmazdık!" diye cevâb vermişler. Bunlardan bahs ederken pederim merhûm, "Bi-hikmetillâhi Teâlâ sonra İstan- bul'da ulemâya o kadar inkırâz geldi ki ol vakt ehl-i kıyâmın beğenmediği hocalar allâme-i zaman oldular!" demişti.

Sonra Bürhân-ı Gelenbevî tederîsi Ahmed Efendi'ye teklîf olundu. Ahmed Efendi sinninin küçüklüğünü düşünerek, pekço-ğu kendinden çok yaşlı olduklarından onlara hocalık etmek na- sıl olacağı mütâlaasıyla muvâfakat etmek istememiş ise de Vi- dinli Hoca ve emsâlinin ısdâr ve ilhâhları ile kabûle mecbûr olarak Fâtih'de derse çıkmış ve o gürûhü tederîs eylemiştir. Ah- med Efendi yirmi dört saat bu derse hasr-ı vakt ile ilm-i man- tıkta müdevven olan kütüb-i mütebereye mürâcaatla dersi hülâsa eylerdi. O ehl-i kıyâm, evvelce mübâheseye çıkarak hayli uğraşmak istemişlerse de yaşı küçük olan hocalarının il- minin büyüklüğünü tasdika mecbûr olarak ondan kemâl-i hâhişle tederrüse devâm eylemişler. Ahmed Efendi, Dülger-oğ- lu Câmii'nde de Kazmîr dersine çıkarılmış.

Bu müddet-i tederîs ve tederrüde Ahmed Efendi, geceli gün- düzlü çalışarak bir gece yatağına yatmamış. Kitap üzerinde uyuklar, uyanınca yine kitaba sarılırmış. Eyyâm-ı tâtiliyyede dahi dinlenmezdi. Bu derece kendini itâbı ona zaaf getirmiş. Bâlâda ismi geçen Hoca Hakîm Efendi, bunu haber almakla Ahmed Efendi'yi o derece çalışmaktan men eylemiş. Ve geceleri bir vakt-i muayyende yatağına girip uyumasını ve eyyâm-ı tâtiliyyede biraz seyr ü hareketle teneffüs ve teferrüc eylemesi- ni musırrâne tenbîh eylemiş olduğundan Ahmed Efendi geceleri muayyen bir sâatte yatağına yatıp vaktiyle de kalkmağa başla-

mış. Birkaç defa Cuma günleri mesîrelere gitmiş ise de ondan hoşlanamadığından devâmı mümkün olamamış. Hem teneffüs eylemek ve hem de Fârisî öğrenmek üzere Murad Molla Tekyesi'ne devâma başlamış. Tekyeye devâm sözünden Ahmed Efendi'nin bir tarîka girerek şeyhe mürîd olduğu anlaşılmamalıdır. Cevdet Paşa müddet-i ömründe turûk-ı meşâyihden hiç birine girmemiş ve hiçbir şeyhe mürîd olmadıktan başka hükm ü nüfûzu altında olan efrâd-ı âilesinden hiçbiri de turûk-ı meşâyihden birine dâhil olmamıştır.

Pederim İstanbul'a yeni geldiği senelerde medrese hayatında sıkıntılı bir gününü anlatmış idi ki onu nakl etmeden geçemeyeceğim! O ana kadar hiç para yoksulluğu görmemiş idi. Pederi muntazaman onu pek iyi geçindirecek parayı gönderiyordu. Bir sene pek ziyâde kış olup Lofça'dan bir hayli zaman posta getiren tatar çıkmamış idi. Öyle bir gün geldi ki yemeğini pişirip hizmetine bakan talebeye o günkü taâm tedârîki için olacak parayı vermeden savuşmuş. Bu da kendisine pek güç gelmiş idi. Fâtih Câmî'ne girince sağ tarafa gelen mihrâbın yan tarafına oturmuş, akşama medrese odasına nasıl gideceğini düşünüyordu. Zîrâ yemeğini tedârik eyleyemediği talebeden sıkılıyordu. Muallimlerinden ve arkadaşlarından ödünç para almak zihninden geçtiği hâlde o zamana kadar kimseden birşey istememiş, kimseye minnet eylememiş olduğu için bunu yapamayacağını anlıyordu. Açlıktan ölmeye, lâkin hiçbir kimseden birşey istememeğe karar vermiş, elem ve kederle bozulmuş, gam ve ye's çehresini sarmış olduğu hâlde pederinin ehîbbâsından olup İstanbul'da bulunan Lofçalı bir zât karşısına geldi. İşte bu fırsattı. O zât onun pederinden para geleceğini bilirdi. Lâkin mümkün değil ondan da isteyemedi. İstemek! O, onun yapmadığı ve yapamayacağı birşey idi!.. Lâkin o zât biraz konuştuktan sonra ona, "Memleketten posta gelmedi! Senin harçlığın kalmamıştır. Ben senin babandan alırım. Şimdilik bunu vereyim de birkaç gün daha posta gelmezse daha veririm!" diye onun önüne altı lira koydu. Üç gün sonra da posta üç maaşını birden getirmekle Ahmed Efendi medresede kazanlar ile etli pi-

lav ve helvâ yaptırtarak bütün medrese halkına ziyâfet çekti.

O günkü hâl ona o kadar tesîr eylemiş idi ki İstanbul'da bulunduğu zamanlarda her Ramazân-ı şerîfte bir gün Fâtih Câmî-i şerîfine gidip kendisinin o kederi geçirdiği cihette ne kadar fakr-ı hâlde talebe görürse onlara para verir ve orada kendisine verilmiş olan altı lira miktarı parayı dağıtır idi.

MEHÂFİL-İ İLMİYYE VE EDEBİYYE

Zannederim ki Murad Molla şeyhini görmediği hâlde bizim gibi dinleyerek öğrenmiş olanlar çok vardır. Lâkin bilmeyenler de varsa anlatmış olalım! Pederim ve üstâdım merhûmdan Murad Molla şeyhine dâir çok fıkralar işitmiş idim ki bâzılarını burada zikr edelim! Çarşamba Pazarı'ndaki Murâd Molla Tekyesi, bir Dârü'l-Fünûn demek olup orada her nev'i ulûm u maârif tahsîl olunurdu. Oraya bütün ricâl ü kibâr gider. Her sene Ramazân-ı şerîfde bir akşam Zât-ı Şâhâne orada Murad Molla şeyhinin misafiri olarak iftâr eylerdi. İstanbul'un ulemâ ve udebâsı oraya devam eyledikten başka, taşralardan, hatta pek baîd memâlikten oraya tahsîl ve istifâde için gelirlerdi. Murâd Molla Tekyesi ve şeyhi işte böyle aktâr-ı cihâna nâm ü şöhret salmış idi. Şeyh Efendi sâhib-i servet olduğu kadar da hayırperver olduğundan parasını umûr-ı hayriyyeye sarf eylerdi. Tekyesi civârındaki Dârü'l-Mesnevî'yi kendisi inşâ ettirmiştir.

Murâd Molla Tekyesi post-nişîni olan o zâtın ismi Mehmed Murâd idi. Vükelâ ve ricâl kendisine hürmet eylerlerdi. Murâd Efendi kürsî-i vaaza da çıkardı ki onun vaazında ekseri vükelâ da bulunurdu. Cümle indinde râğbet ve nüfûzu olan şeyh, gâyet açık sözlü idi. Bir gün câmî'de vaaz ederken bütün heyet-i vükelâ mevcûd olduğu hâlde Şeyh Murâd, "Bir deli gâvur vardır, bir de gâvur deli vardır. Deli gâvur bizim bakkaldır. Francalanın bayatını, peynirin bozulmuşunu, hülâsa herşeyin fenâsını verir. Ben onu çağırırım. Bir güzel tekdîr ederim. Hemân yola gelir. Bir müddet öyle gider. Yine işi bozunca yine

tekdîri yiyip düzelir. Gâvur deli ise Evkaf nâzırındır ki câmilerin kandilleri yağının parasından çalar!" demekle orada hâzır bulunan Evkaf nâzırı ne tarafa gizlenip nasıl savuşabileceğinden mütehayyır, diğer vükelâ mebhût kalırlar. Şeyh Efendi hiddetlendiği zaman hiddeti pek şedîd imiş. Pederimin Mesnevî'den icâzeti Murad Molla şeyhindendir. Mesnevî dersi için devâm eden pederim bir gün onun o hiddetine tesâdüf eylemiş. Şeyhinden ders almağa gittiğinde o kolları sıvalı olarak gelip, "Görüyorsun ya hâlimi? Bugün aşçılık var! Hizmetkârlık var!" demiş. Meğer hiddetlenip tekyede ne kadar aşçı, hizmetkâr varsa savmış.

Bir sabah hazret-i şeyh tekyeden çıkmış. Bir işe gitmek üzere Fâtih çarşısından geçiyormuş. Kibârdan, lâkin cühelâdan bir efendi şeyhin geçtiğini görünce heman önüne çıkıp kemâl-i ihtirâmla selâmladıktan sonra bir müşkilinin hâlli ricâsıyla, "Hazret-i Muhammed (s.a.v.), Hanefî mezhebinde mi idi? Yoksa Şâfi'î mi?" diye sormuş. Murâd Molla şeyhi adamın kılığına kıyâfetine bakıp onun hâl-i cehline merhamet etmekle, orada bulunan meşhûr, gâyet temiz ve nazîf helvacı dükkânına girmiş. Orada, o adamı karşısına oturtarak mezâhibin sûret-i zuhûrunu anlatıp Hazret-i Muhammed (s.a.v.) zamanında mezâhibin bulunmadığını îzâh eylemiş. Uzun uzadıya tafsîlât vermiş. En nihâyet o adam, "Hâ, şimdi anladım! Ben Peygamberimiz Hazret-i Muhammed'i (s.a.v.) Şâfi'î sanıyordum, meğer Hanefî imiş!.." demesiyle Murad Molla şeyhi birden bire dükkândan dışarı fırlayıp, "Eyvâh benim zahmetime! Söylediğim o kadar sözlere yazık!.." diye o adama lâkırdı anlatmak için zâyî eylediği zamana teessüfler ederek yürümüş.

O zaman İstanbul'da meşhûr iki Mesnevî-hân bulunup bunun biri Küçük Mustafa Paşa'da Mesnevî okutan Hoca Hüsâmeddin Efendi nâmında mübarek bir zât imiş. Ahmed Efendi bâzan onu istimâa gitmiştir. Sonra bu zât Eyyûb Ensârî civârına nakl-ı ikâametgâh eylemiş. Diğeri Murâd Molla Tekyesi post-nişîni Murâd Efendi'dir.

Murâd Efendi, eyyâm-ı muayyenede Mesnevî okurdu. Eyyâm-ı sâirede sabahdan akşama kadar mütenevvî dersler verirdi. Kendisinin akdem-i şâkirdânı olan Hâfız Tevfik Efendi de orada hücre-nişîn olup mürâcaat edenlere Fârisî tadrîs eylerdi.

Ahmed Efendi, boş vakitlerini o dergâhda tahsîl-i maârifeye hasr eyler ve bâzan da Şevket ve Örfî dîvanlarını okumak için şâir-i meşhûr Fehîm Efendi'nin Karagümrük'teki konağına giderdi.

Fehîm Efendi'nin hânesi de bir mahfel-i edebî idi. Fehîm Efendi, Tefsîr-i Mevâkib yazan Ferah Efendi'nin terbiye-gerdelerinden olup Arabî'de hiç kuvveti yoksa da Fârisî'yi mükemmel bilir, güzel şiir söyler, zürefâdan feylesof meşreb bir zât idi. Masrafını îrâdına uydurmuş, konağına çekilmiş kendi âleminde yaşar, gelip gidenlerle görüşür, Fârisî dîvanlar okuturdu. Vaktiyle Ferah Efendi'nin dâiresinde büyümüş, memûriyetle pek çok taşralarda dolaşmış. Umûr-ı Dâhiliyye ve Ecnebiyye'ye vâkîf, ârif bir zât olup hânesi mecma-ı üdebâ ve urefâ olmakla meclisinde gâh maârifden, gâh politikadan bahs olunurdu.

Ahmed Efendi medresedeki şöhretiyle ulemâ-yı meşhûre ile kesb ü dâd eylediği gibi Murad Molla Tekyesi'nde ve Fehim Efendi Konağı'nda da pekçok zevât-ı 'âliyye ve üdebâ, şuarâ ile de ahab olmuş ve her iki taraftan kendisi pek ziyâde hürmet ve rağbet görmüştür. Üdebâ ve şuarâ ile ünsiyet ve ülfet de Ahmed Efendi'ye şiir inşâyâ dahi heves vermiş ve şiir söylemeğe de başlamıştır.

Lofça'da iken yazıdan izin aldığıında Ahmed Efendi'ye Vehbî mahlâsı vermişlerdi. 59 tarihinde Fehîm Efendi ona "Cevdet" mahlâsını verdi. O zamandan beri Ahmed Efendi onunla talahhus eylemiştir. İşte o kadar şöhret alan ve rağbet gören Cevdet Efendi henüz yirmi iki yaşında bulunuyordu. O vakit Fâtih civarında pekçok ulemâ ve fuzelâ olduğu gibi Fâtih'den Sultansehim'e ve bir taraftan Karagümrük'e kadar olan yerlerde de pekçok erbâb-ı şiir ve inşâ vardı.

Çarşamba Pazarı'nda Papazoğlu Medresesi'nin karşısındaki konağında sâkin olan Kuşadalı İbrahim Efendi dahi o zamanın pek büyük ulemâsından olup, onun konağı da mecma-ı udebâ idi. Vüzerâdan ve ricâlden pekçok kimseler gelir ve İbrahim Efendi'nin huzûruna girmek üzere sofada nöbet beklerlerdi. Cevdet Efendi Sûfiyye mesleğine sâlik olmadığı hâlde ilminden istifâde için Kuşadalı İbrahim Efendi'ye gider ve kendisinden pek ziyâde iltifât görerek en büyük hocalardan hall edemediği şübehâtı ondan hall eder. Onun zekâ ve ilmini gören Şeyh Hazretleri onu tâlimden memnûn olurdu.

Yukarıda ulemâ sırasında ismi geçen Hâfız Seyyid Efendi dahi gâyet âbid ve zâhid bir zât olup kendisine pekçok hürmet olunurdu. Hâfız Seyyid Efendi Sûfiyye mesleğini inkârda mutassıb olup hatta Kuşadalı gibi meşâyih-i Sûfiyye'nin mürîdlerine telkîn eylediği râbita, şeyhin sûretini zihnine alarak ona teveccüh demek olduğundan bunun şirk-i celî olduğunu isbat için bir risâle telif eyledi. Murâd Molla şeyhini Şi'î ve sapık diye zemmeyleydi. Murâd Molla şeyhi de onu kaba sofû ve zâhid-i huşk diye kadh eylerdi. Cevdet Efendi her ikisinden dahi teder-rüs eylemekte olduğundan öyle yekdiğerine münâkız sözler işitiyordu. Şeyh kadir-şinâs bir zât olduğundan Hoca Efendi'ye yine iânede kusur etmezmiş. Hâfız Seyyid Efendi bir derse başlayacak olsa istiâreye muhtâc olduğu hâlde kitâplar alacak parası olmayıp fakir idi. Şeyh Murâd, Hâfız Seyyid'e lâzım olacak kitâpları evvelce tedârik ederek Hâfız Tevfik Efendi vâsıtasıyla ona gönderirdi. Sanki aleyhinde kullanmak için ona bir çok esliha verirdi!.. Zehî!.. Âlî zevât!..

Cevdet Efendi vekâyi-i hikemiyye ve kelâmîyye ile meşgûl olduğu sırada, o türlü mücâdeleler işittikçe münâzaanın aslını anlamak üzere kütüb-i sûfiyyeyi ve ale'l-husûs Muhyiddin İbn-i Arabî Hazretleri'nin telifâtını okumağa başlayıp itmâm eylemiş. Pederim merhûm o zamandan bahs ederken demişti ki, "Fâtih semtinde, o vakit ulûm ve maârifeye dâir bahisler cereyân eylediği sırada, böyle zâhir ve bâtın mücâdeleleri dahi eksik değil idi. Şimdi ne o var, ne bu var! O zevâtın cümlesi âlem-i

bahs-i cedeli terk eylediler. Hepsi yerlerini boş koyup gittiler! Keşki bir Murâd Molla şeyhi ola idi de onu zemm edecek bir de Hâfız Seyyid buluna idi!.."

Murâd Molla şeyhi, Sultân Ahmed Câmî-i şerîfî vâizlerinden olup Cuma günleri vaaz onun sırası imiş. Mânî zuhûrunda ancak Hâfız Tevfîk Efendi'yi bi'l-vekâle gönderirmiş. Sonra Cevdet Efendi'yi tadrîs zamanında, onun iktidârını görmekle kendisinin mânîi bulunduğu bâzı Cuma günleri onu bi'l-vekâle göndermek istemiş. Cevdet Efendi, vâizlik kendi mesleği olmadığını ve sinninin buna müsâid bulunmadığını söyleyerek her ne kadar affını ricâ eylemiş ise de şeyhi iknâ mümkün olamamış. Şeyhin tadrîsi para, pul ile olmadığından onu gücendirmek, tadrîsinden mahrûm kalmak demek idi. Cevdet Efendi bol kollu vâiz cübbesinden de hiç hoşlanmadığından gitmemek için ne dese kâbil olamamış, şeyh efendi onun arkasına kendi cübbesini giydirdiği gibi vaaza yollarmış. Bazı Cumaları Murâd Molla şeyhinin vaazını dinlemeğe gelen vükelâ, vüzerâ, ricâl, Murâd Molla şeyhinin cübbesi içinde henüz yirmi iki yaşında bulunan Cevdet Efendi'nin vaazını dinlerlermiş.

Mahâfil-i ilm ü edebde artık genç Lofçalı'nın ilm ü dirâyet ü zekâsı söylenilmekde ve Cevdet Efendi arz-ı hulûs etmek üzere büyüklere gitmeyi düşünmeksizin büyükler onu görmek, onunla görüşmek istemekde idi.

O esnâda münhal olan Mekteb-i Harbiyye Fârisî muallimliği, Cevdet Efendi'ye teklif olunmuş ise de kabul etmemiştir. Sebebi ise, o vakit Mekteb-i Harbiyye muallimleri için fes ve setre ya pantolon giyinmek resm ü âdeti varmış. Cevdet Efendi vâiz cübbesinden hoşlanmadığı gibi kendi kıyâfetini tebdîl etmek de istemezmiş. Zîrâ kendisinin aksâ-yı emeli icâzet aldıktan sonra müderrislik tarîkince neşr-i ulûm ve telîfât ile ibkâ-yı nâm eylemek imiş.

Murâd Molla şeyhi, inşâ ettirdiği Dârü'l-Mesnevî'nin hitâmı üzerine (1)260 senesi Muharrem'inin dokuzuncu günü onu küşâd eylediğinde, o gün teberrüken Sultan Abdülmecîd Haz-

retleri teşrif buyurmuş. Murâd Molla şeyhi, o gün Huzûr-ı Şâhâne'de eski şâkirdânına icâzet verdiği gibi Cevdet Efendi'ye de Mesnevî-i Şerîf'den icâzet vermiş ve Kasîde-i Bür'e ve Hizbu'l-Bahr okumaya dahi mezûn kılmış. Ondan sonra, her sene Muharrem'in dokuzuncu günü Dârü'l-Mesnevî'de mersiye okunmak âdet olmuş. Dokuzuncu güne tâyîn olunması ise her sene Muharrem'in onuncu günü Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda mersiye okunmak âdet olduğu cihetle iki mersiye bir güne gelmemek içindir.

Cevdet Efendi, ekserî gecelerini mahzâ ilm ü fazlı, zekâ vü irfânı yüzünden tanındığı mahâfil-i ilmiyye ve edebiyede geçiriyordu. Ekserî geceleri dâvetli bulunuyor, medresesine doğru yürüdüğü akşamlar ise onu yoldan çevirip götürüyorlar. Medresedeki odasının idâresi tesviye olunduğundan akşamları gelmediğine onun hizmetine bakan talebeden başka bir diğeri de mükemmel sûrette karnını doyurduğu için medrese halkı da belki onun akşamları gelmediğinde memnûn oluyordu. O genç yaşında yaşlı ve mertebece büyük ricâl ile ahibbâ olmuş, ehîbbâsı çoğalmış idi. Mürîdi olmadığı hâlde Murâd Molla Tekyesi'nin bir parlak yıldızı, âlem-i tederrüs ü tadrîsin câlib-i enzâr bir talebe ve muallimi, Kuşadalı Konağı'nın makbûl ve müteber müdâvimi, şâir Fehîm Efendi'nin muhibb-i azîzi olan Cevdet Efendi'yle hep fuzelâ ve udebâ ve şuarâ ahibbâ olmak istiyor, hânelerine dâvetle meclis-i şi'r ü edebde onun mevcûdiyetiyle iftihâr ediyorlardı. Kışın konaklarda, yazın Boğaziçi yalılarında geçirdiği o âvân-ı latîfi kendisi unutamazdı. Ve hayatının en tatlı geçen zamanlarından addeylerdi. Cevdet Efendi, o eyyâm-ı latîfinde gamdan âzâde zaman geçirmekte iken arada kalbini yalnız bir şey sızlatırdı ki o da hubb-ı vatan!..

Vatanını özler ve ona dâir şiir söylerdi. Lâkin İstanbul'da kalmak da kendisince mukarrerdi. Zihnini meşgûl eden birşey de İstanbul'da kalmağa karar verdiğinden, icâzetini aldığı zamandan sonra pederine yük olmaması idi. O zamana kadar ömründe bir günlük muvakkat bir yoksulluk kederinden başka parasızlık görmemiş olduğundan, medresedeki fakir talebelerin

hâline tahammül edemeyeceğini görüyor, yine pederinden gelen parayı kabûl etmesini de erkeklik ve merdliğine yakıştıramayıp kendini idâreye lâzım olan parayı kendi kazanmak istiyordu. Kendisi temiz giyiniyor, cebinde harçlığı eksik olmuyor. Lâkin hep pederinin parasıyla!.. O derece mevki-i ihtirâmda tutulan Cevdet Efendi'nin bir pâre maâşı yoktu.

1260 sene-i hicriyyesinde, tarîk-i kazâda Rumeli Kalemi'nde, Çanat rütbesinde Premedi kazâsını zabt ile muvakkat olarak şehriyye-i muhassas olan beş yüz yirmi kuruş maâş al-mağa başlamış. Bu maâş ise örf ü âdet olduğu üzere şuhûr-ı madûdeye münhasır olup müddet-i örfiyyenin inkızâsında kesilecek idi. Bu mansıbın müddet-i örfiyyesi münkazı olmadan (1)261 senesi Cemâziyelâhîrinin yirmi üçünde ya ibtidâ hâric-i İstânbûl ruûsu alarak tarîk-i tadrîse dâhil olmakla Premedi mansıbı da üzerinden kalkdı. Tarîk-i tadrîsden ancak yüz elli kuruş maâş tahsîs olundu.

Rûûs aldığından dolayı medresede üç gün ziyâfet yapılmakla elinde olan parayı sarf ettikten başka bin beş yüz kuruş da borca girdi ki birinci defa eylediği bu idi.

(1)262 senesi Şevvâli'nde Sadrâzam Raûf Paşa azl olunarak yerine Hâriciye Nâzırı meşhûr Reşîd Paşa sadrâzam oldu. Müte'âkiben Mekkî-zâde Âsım Efendi vefât etmekle meşhûr Ârif Hikmet Beyefendi şeyhülislâm oldu. Cevdet Efendi'nin Reşîd Paşa ile münâsebeti o zamandan başlar. Reşîd Paşa ile ilk mülâkatında orada bulunan şeyhülislâm merhûm Sâhib Molla Beyefendi, bunu üstâdım merhûm Ahmed Midhat Efendi'ye anlatmış. O da âcizeye nakl eylemiş idi.

Reşîd Paşa, kavânîn-i cedîde tertîb ve tanzîmiyle meşgûl bulunup, icâb ettikçe o husûsa dâir mezâil-i şer'iyyeden mâlûmât almak istediğinden, Bâb-ı Meşîhât'dan ulemâ içinde en âlim ve en münevver fikirli bir kimsenin kendisine gönderilmesini istemiş. O gün, Sâhib Beyefendi de Reşîd Paşa'nın nez-dinde misâfir bulunmakta iken, ulemâdan bir zât ile Cevdet Efendi içeriye girmiş. O zât Reşîd Paşa merhûma kendilerinin

arzulârina muvâfık olmak üzere Bâb-ı Meşîhât'dan gönderilen efendi olmak üzere Cevdet Efendi'ye bunu anlatıp demiş ki "Cevdet Paşa'yı o ilk görüşüm hiç hâtırımdan çıkmaz! Öyle mühim mesele için gönderilmiş olan bir efendinin pek genç olduğunu görünce hayret etmiş idik. Ammâ hâlâ gözümün önünden gitmeyen parlak mavi gözlerinden saçılan zekâ kıvılcımları bize meseleyi anlatmış idi." buyurmuş.

Ondan sonra Cevdet Efendi Reşîd Paşa dâiresine devâma başlamış, ekser akşamlarını Reşîd Paşa merhûmun huzûrunda geçirirmiş. Reşîd Paşa, kendisini pek ziyâde takdîrle hüsn-i muâmele gösterdiği gibi mahdûmlarına ders vermesini de tenbîh eylemiş. Cevdet Efendi'nin medresedeki odası yine küşâd bulunmakta ve bâzı geceleri yine oraya gitmekte idi. Reşîd Paşa merhûmun dâiresinde bütün bütün yerleşmesi, Cevdet Efendi kendi hânesini pek iyi idâre edecek kadar bol maâşa nâil olduktan sonradır. Gerçi Cevdet Efendi, Reşîd Paşa'nın mahdûmlarını okutmak için maâş almamış ise de Reşîd Paşa'nın pekçok nîmetini yemiş, pekçok ikrâm ve iltifâtını görmüştür.

Cevdet Efendi'nin artık pederinin üzerine yük olmayıp idâresine lüzûmu olan parayı kendisi kazanmak arzûsu, ne Mekteb-i Harbiyye muallimliği kabûl ile tebdîl-i kıyâfete râzî edebilmiş ne de Reşîd Paşa mahdûmlarını tadrîsde maâş kabûl etmemesine mâni olabilmıştır. Zîrâ kendi tarîkinde maâşa nâil olmak arzûsu daha kavî idi. Ekser akşamlarını Reşîd Paşa dâiresinde geçirmesi ona medresedeki oda masrafını da pek cüz'î bir mikdâra tenzîl eylemiş olmakla, pederinin gönderdiği maâş daha mebzûl olarak cebine kaldığından, kendisini her cihetle ihtiyâcdan vâreste bulunduruyordu. Gerçi Reşîd Paşa'dan maâş almamış ise de kendi idâresine onun o vechile fâidesi olmuştur.

Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey, Cevdet Efendi'yi ziyâde takdîr eylerdi. Cevdet Efendi'nin maâşına yüzelli kuruş zam eyledi. Reşîd Paşa da Bâb-ı Âlî'nin atâyâ tertîbinden senevî iki

bin dört yüz kuruş tahsîsine himmet buyurdu.

Cevdet Efendi, tarîkince maâşî kendini idare edecek dereceye gelince tadrîsât ü telîfâtla meşgûl olmak üzere medreseye çekilmek fikrinde iken Reşîd Paşa nezdi ona yeni bir mekteb olmuş idi. Kitâbet-i tarz-ı İrânîyân'ı taklîd yoluna dönülmüş, ekseriya secî ve cinâs lafzı uğrunda sözün kuvveti fedâ edilir ve bu tarz üzere mesâlih-i devlete dâir uzunca bir lâyiha veya takrîr yazılsa tumturak-ı elfâz arasında maksad-ı aslî gâib ve sözün tesîri zâyî olur bir hâle gelmiş olduğundan, Reşîd Paşa'nın ittihaz eylediği sâde ve belîğâne bir meslek-i kitâbet vâdi-i inşâda yeni bir çığır açmış idi. O müteceddid-i âzam, lisanımızın teceddüd ve tasfiyesinin de bâdîsidir. Lisanımızın açık yazılması ve muâmelât-ı resmiyyenin ol vechile tahrîri ilk evvel Reşîd Paşa tarafından küşâd olunmuş bir yoldur. Birincilik şerefî de o zât-ı 'âliye âiddir.

O zaman Hâriciye Nâzırı bulunan Âlî Efendi ile Dîvân-ı Hümayûn Tercümanlığı'ndan Âmedî olan Fuâd Efendi dahi Reşîd Paşa'nın eserine iktifâ husûsunda akrân ve emsâllerine fâik bulunmuşlardır.

Cevdet Efendi, tahrîr-i âsâr husûsunda bu kitâbeti beğenip o yolda yazmaya lüzum gördü. Bundan başka Reşîd Paşa'nın nezdi, ekâbir mekteb-i siyâsî olmakla o husûsda yeniden başlamış gibi oldu. O esnâda Fransızca taallümüne dahi başlamış ise de o zaman ecnebi bir lisân okumak şiâr-ı ulemâyâ münâfî görülmekde olduğundan gizli tederrüs eylemesi ve kimsenin yanında tekellüm edememesi hangi ilmi taallüme başlasa pek çabuk tahsîl eyleyen Cevdet Efendi'nin Fransızca'da ziyâde melek keşb eylemesine mâni olmuştur. Fransız lisanının gramerini pek iyi bilir, çok lûgat bellemiş olduğu hâlde serbest söyleyemez idi. Fransızca'dan tevârîhe ve kavânîne müteallik kitapları anladığı hâlde edebiyat cihetinde zaîf kalmış idi. Fransızca'yı pek iyi anlar, lâkin iyi söyleyemediğini bildiği için söylemezdi.

Cevdet Efendi, Reşîd Paşa dâiresinde bulunmasından Âlî ve Fuâd Efendilerle dâima musâhebâtta bulunurlar ve onlarla ar-

kadaşlık ederlerdi. Fuâd Efendi'yle dostlukları pek ileri varıp beyinlerinde bir muhabbet-i birâderâne husûle gelmiş olduğundan bâzı akşamları Fuâd Efendi onu kendi yalısına veya konağına götürürdü. Artık böylelikle odasına gidecek gece bulamıyordu.

Reşîd Paşa'nın mazhar-ı teveccühü olan Âlî Efendi'ye (1)264 senesi Muharrem'inde rütbe-i vezâret verildi.

Reşîd Paşa ve Reşîd Paşa takımının efkârı, neşr-i maârif ve tamîm-i terbiye ile devleti usûl-i cedîd üzere Avrupa'ya tevfikân tanzîm etmek husûsu idi. Efkar-ı atîka ashâbı buna adâvetle bakarlardı. Binâenaleyh o zaman Reşîd Paşa'nın Âlî Efendi'ye rütbe-i vezâret aldığı sene zarfında (1)264 senesinde, Serasker bulunan dâmâd-ı Şehriyârî Saîd Paşa'nın se'âyetiyle Reşîd Paşa Sadâret'ten azl edilerek yerine Sarım Paşa getirildi. Hüküm ve nüfuz Dâmâd Saîd Paşa eline geçip Âlî Paşa ve Fuâd Efendi vesâir Reşîd Paşa adamlarını hallaç pamuğu gibi atıp hepsini azl ettikten başka nefy ve idâma da kalkışması, efkar-ı atîka ashâbını iş başına getirmesi ve devleti eski taassub yoluna götürmesi gibi şeyleri gören Cevdet Efendi, Reşîd Paşa mektebinden eylemekte olduğu istifâde cihetiyle, asrın buna tahammül eyleyemeyeceğini anlamış olduğundan o hâle müteessif olmuş idi. Reşîd Paşa adamları atıldığı o zamanda Cevdet Efendi'nin başındaki sarığa mı hürmet olunmuş, yoksa Fransızca söylemediği mi mûcib-i necât olmuş her ne ise ona dokunmamışlar. Gizlice Fransızca taallüm eylediği duyulmuş olsa idi ulemâdan olduğu hâlde onun o hâli belki sâirlerinden ziyâde mûcib-i töhmet olur ve cezası da daha şedîd tertîb olunurdu.

Cevdet Efendi, Reşîd Paşa'sından ayrılmayıp yine onun dâiresinde bulunmakda ve mâzûl zamanında gecelerini onunla musâhabetle geçirmekde iken çok zaman geçmeyip Reşîd Paşa yine Sadâret'e gelmiş ve evvelkinden ziyâde neşr-i maârifte ehemmiyet vermiştir.

Pederim, medreseye çekilmek arzusuyla Reşîd Paşa yanında bulunduğu zamanki âleminin incizâbı arasındaki hâlini anlatır-

ken demiştir ki "Ricâl ü kibâr ile ülfeti çoğaltıp Boğaziçi'nin mesîrelerinde dolaşmağa alışıp gittikçe ol merkezden tebâüd etmekde idim. Çünkü semt-i Kible'yi ararken şark u şimâle doğru gitmekde idim." Bu esnâda Avrupa'ca rûnemâ olan halecân-ı efkâr üzerine diplomatların at oynatacakları zaman gelip Reşîd Paşa ise o meydanın en mâhir erlerinden olmakla o vakit ikbâli bir derece daha terakkî buldu.

Cevdet Efendi'nin hayât-ı siyâsîsi o zamandan başlamış olduğundan biraz da o zamanın ahvâlinden bahs edelim. Cevdet Efendi, Sultan Abdülmecîd Hân'ın cülûsundan birkaç mâh mukaddem on yedi, on sekiz yaşında olarak İstanbul'a geldiğinden sözümüze o zamanlardan başlayacağız.

AHVÂL-İ ZAMÂN

Mısır Vâlisi Mehmed Ali Paşa, dâiyye-i istibdâda düşmesiyle üzerine sevk olunan ordular inhizâma uğramakda olmalarından, Sultân Mahmûd Hân-ı Sâni'nin kederinden hastalanıp vefat etmiş olduklarını, münteşîr bulunan târihler yazmıştır. Me-sele o hâlde iken, Sultan Abdülmecîd Hân Hazretleri câlis-i taht-ı Osmânî olduğunda Başvekîl Raûf Paşa, Şeyhülislâm Mekkî-zâde Âsım Efendi, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Reîsi Hüsrev Paşa bulunup dâmâd-ı Şehriyârî Halil ve Saîd Paşalar da sâhib-i nüfûz idiler. Lâkin, umûr-ı hükûmet Hüsrev Paşa'nın elinde olmakla hûd-be-hûd Raûf Paşa'dan mühr-i hümayûnu alıp uhdesine bi'l-istikbâl Sadâret-i uzmâ ve vekâlet-i mutlaka-i kebîri mesned-i celîlini tevcih ettirdi. O vakit Enderûn-ı Hümayûn ağalarının ileri gelenlerinden Rıza Bey ile Mehmed Ali Bey pâdişâh-ı nev-câh hazretlerinin hüsn-i zan ve îtimâdına mazhar idiler. Bunların birisi sonra Serasker olan Rıza Paşa ve diğeri de Kapdân-ı Deryâ ve Sadrâzam olan Mehmed Ali Paşa'dır.

Cülûs-ı Hümayûn'da Kapdân-ı Deryâ bulunan Ahmed Paşa ve Donanmâ-yı Hümayûnla Akdeniz'de bulunmakta iken düş-

manı olan Hüsrev Paşa'nın kemâl-i istiklâliyetle Sadâret'e geçtiğini duyup bâzı nedîmâsı tarafından ihâfe ve iğfâl olunmakla İstanbul'a gelmekten ise Mehmed Ali Paşa ile ittihâd ederek Hüsrev Paşa aleyhine hareket etmek fikriyle Donanmâ-yı Hümâyûn'u alıp İskenderiyye'ye gitmiş ve Firârî lakâbını almıştır. Mehmed Ali Paşa, Donanmâ-yı Hümâyûnu bir nimet-i gayr-i müterakkibe olarak yed-i zabtına geçirmiş ve Mısır meselesi bir kat daha sarpa sarmış idi.

İşte o vakit Devlet-i Aliyye'nin ufk-ı siyâsetinde bir yıldız parlamakta idi ki bu Devlet-i Aliyye'de diplomasi usûlünü vaz ü tesîs eden büyük Reşîd Paşa idi.

Reşîd Paşa, o vakit Avrupa devletleri arasında bir ittifak husûle getirip Mısır meselesini kalemen hall ü tesviyeye çalışıyordu. Fakat bunu Tanzîmât-ı Hayriyye'nin icrâsına rabt edip iki işi birlikte yürütmek istiyordu. Efkâr-ı atîka ashâbından olan vükelâ, Reşîd Paşa'nın meydana koymak istediği Tanzîmât-ı Hayriyye'yi istemedikleri hâlde Mısır işi bittikten sonra onun tesîs edeceği Tanzîmât'ın temellerini yıkmak fikriyle mücerrred Mısır maslahatının husûle gelmesi için muvâfakat etmişlerdi.

Reşîd Paşa, Tanzîmât-ı Hayriyye fermânını kaleme aldıktan sonra Gülhâne'de okudu ve Avrupa devletleriyle bir ticâret muâhededesi akd edip buna Mısır vâlisinin sâir eyâlât vâlilerinden fazla hiçbir imtiyâzı olmadığını derc ettirdi. Fransa Devleti Mehmed Ali Paşa'yı tesâhub etmek istemiş ise de yalnız kalmış, sâir düvel-i muazzama Mısır aleyhine Devlet-i Aliyye ile ittihâd eylemişler. İngilizler, Mısır aleyhine donanma sevk edip Devlet-i Osmâniyye de bir fırka tertîb eyleyerek İngiliz donanmasıyla birlikte Suriye sevâhiline gönderdi.

O vakitler, Devlet-i Aliyye'de yed-i vâhid usûlü câri olarak taraf-ı hükûmetten mübâyaa memûrları çıkarılıp zehâiri mîrî fiyâtına zürrâdan mübâyaa ederlerdi. Böyle yed-i vâhid usûlünden mîrîye senede yetmiş bin kese gelirdi. Mezkûr ticâret muâhedesinin îcâb ettiği serbestî-i ticâret hasebiyle

Hazîne-i Mâliye o vâridâtten mahrûm olduysa da Mısır'ın tesîri ondan kat kat ziyâde olmuş idi. Zîrâ, Mısır'ın ekser vâridâtı ahvâl-i inhisâriyyeden hâsıl olduğundan bu usûlün refiyle Mısır'ın vâridâtı birden bire ziyâde tenezzül etti. Umûr-ı mâliyesi müşevveş oldu. Mehmed Ali Paşa ise devlete karşı durabilmek için muntazam ve gayr-i muntazam pekçok asker beslemekte bulunduğundan idâre-i Mısriyye bu mesârifi karşılayamayıp birden bire büyük bir müzâyaka-i mâliyeye düştü. Hatta asâkîr-i Mısriyye'nin yirmi sekiz aylık maâşları tedâhülde kaldı.

Idâre-i Mısriyye maddeten böyle sıkıldığı gibi mânen dahi müşkil bir mevkîye düştü. Zîrâ Tanzîmât-ı Hayriyye fermânının Arabistan'da intişârı efkâr-ı âmmeyi taraf-ı saltanata meyl ettirmesiyle, Suriye tarafına çıkan asâkîr-i Osmâniyye kolaylıkla muzaffer oldu. Asâkîr-i Mısriyye perîşân hâlde hıttâ-ı Mısriyye'ye can attı. Ve'l-hâsıl Devlet-i Aliyye ikiye münkasım bir hâle gelmiş iken Hâriciye Nâzırı Reşîd Paşa'nın kalemi, Mehmed Ali Paşa'nın kılıcına galebe ederek onun kılıcını kınına koydurdu. Reşîd Paşa, Arabistan tarafının bölünmesi gibi bir muhâtaradan devleti kurtardı.

Reşîd Paşa, emniyet-i cân ü ırz u mâl kazıyyesini mütekeffil olan Tanzîmât-ı Hayriyye'yi tesîs ile âmmeye büyük iyilikler etmiş oldu. Lâkin acaba o zaman bu iyiliklerin kadr ü kıymeti herkes tarafından bilinir mi idi? Reşîd Paşa Avrupalılarla ziyâde ihtilât eylediğinden, kırâ'etine tesîsini tervîc gibi usûl-i cedîdeye inhimâkinden dolayı müteassıbın kendisinden hoşnûd olmayıp, ona umûr-ı dinîyyeyede mübâlâtsiz nazarıyla bakıyorlardı. Dâmâd-ı Şehriyârî Fethi Paşa da usûl-i cedîdenin vaz ü tesîsinde Reşîd Paşa ile hem-efkâr olduğundan avâm-ı nâs indinde o da medhûl idi. O zamana kadar istedikleri gibi harekete alışmış olan memûrlar dahi bu Tanzîmât-ı Hayriyye bağlarından sıkılıyorlardı. Reşîd Paşa ise Tanzîmât-ı Hayriyye'yi yalnız ilân eylemekle kalmayıp bu kavânîn-i cedîdenin harf-be-harf icrâsında taassub derecesinde gayret ederek, bundan dolayı Sarây-ı Hümayûn'un muâmelâtını tas'ib ve dâire-i nüfûzlarını

tazyîk derecesine kadar gidiyordu. Tanzîmât-ı Hayriyye, vâkıa bu günlerimiz için bize kâfi değil idiyse de o günler için onu tesîs ve tatbîk meselesindeki müşkilât ve o müşkilâtın iktihâmı için gösterilen ikdâm ve cesâret düşünülünce, Reşîd Paşa'nın ne kadar faâl, cesûr hatta fedâkâr bir zât olduğu anlaşılıyor.

Mısır Eyâleti, Mehmed Ali Paşa Hânedânı'na tevârüs etmek şartıyla kendisine tevcih olunmak mukarrer olup buna dâir Reşîd Paşa tarafından kaleme alınan fermân-ı âlî müsveddesinde senevî seksen bin kese Mâliye Hazinesi'ne verilmek ve Mısır'da taraf-ı devletten mensûb bir defterdâr olup, vâridâtı devlet nâmına istîfâ ve asâkir ve sâir memûrünün maâşları nâm-ı Şâhâne'ye olarak vermek şartları mûnderic olup, bu defterdâr mâddesinden Mehmed Ali Paşa pek ziyâde dilgîr olmakla, fermânın tâdîli için çalışmaya memûr eylediği kimse o husûs için Reşîd Paşa'ya altmış bin kese ikrâmiye teklîf eylediği hâlde, Reşîd Paşa buna aslâ meyl etmeyip efkârında ısrâr eylemiş. Bu da Reşîd Paşa'nın öğünerek söylemesinden öğrenilmiş birşey olmayıp, o parayı teklîfe vâsıta olan kimse pederime nakl eylemiştir. Reşîd Paşa'yı iknâ kâbil olmayınca o altmış bin kese Mâbeyn-i Hümayûn'daki bâzı makrûbîne tevzî olunarak, onların tertîb eyledikleri sanîalarla Reşîd Paşa, Hâriciye Nezâreti'nden azl edilerek Edirne vâlisi nasb olunmuş. Reşîd Paşa'nın azli üzerine mezkûr fermân-ı âlî tâdîl ve yeniden tahrîr edilerek seksen bin kese altmış bine tenzîl ve defterdâr fıkrası tayy edilmiş. Lâkin Reşîd Paşa'nın nâsiyye-i pâki parladıkça parlamış.

Reşîd Paşa Edirne'ye gitmekten istinkâf etmekle büyük elçilikle Paris'e gönderildi. İşte o zaman Rıza Paşa devri başladı ve umûr-ı hükûmet onun eline geçti.

Dâmâd Fethi Paşa bir müddet menkûbiyette kalıp Dâmâd Mehmed Ali Paşa mukbil oldu. Lâkin o da Rıza Paşa'nın sözüyle hareket eylerdi.

1256 târihinde Hüsrev Paşa düşüp Raûf Paşa yine Sadriâzam olmuş ise de o da Rıza Paşa'nın taht-ı nüfûzunda

bulundu. Bir aralık hûnrîzlikle meşhûr İzzet Mehmed Paşa sâniyen Sadâret'e gelip eski devirlerin ahkâmını yürütmek istediye de Tanzîmât-ı Hayriyye mâni oldu. Hristiyanları ehl-i İslâm'dan tefrîk için raiyyetin râsına alâmet olmak üzere, kurdeleden uzunca ve eğrice sülûk tâbîr olunan nişanlar koydurmaktan başka dilhâhâne muvâfık bir iş beceremedi. Bir seneye varmaksızın azl olunarak Sadâret'e yine Raûf Paşa geldi. Lâkin umûr-ı hükûmet Rıza Paşa ve mensûbîni elinde olduğundan öbür defâki gibi bostan korkuluğu mesâbesinde kaldı.

Reşîd Paşa'nın düşmesi üzerine Tanzîmât-ı Hayriyye'nin tetimme ve teferruâtından olan birçok işler geri kaldıysa da esâs bâki idi.

1259 târihinde tensîkât-ı askeriyye icrâ olundu. Bu işde umerâ-yı askeriyyeden Abdülkerîm Nâdir Paşa ile Mütercim Rüşdi Paşa kullanıldı. Bu tensîkâtta Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i berriyesi altı orduya münkasım olup, Hâssa Ordusu'na Üsküdar, Dersaâdet Ordusu'na İstanbul, Rumeli Ordusu'na Manastır, Anadolu Ordusu'na Harput, Arabistan Ordusu'na Şam, Irak ve Hicâz Ordusu'na Bağdad merkez ittihâz olundu. Her ordunun mevâki-i muayyenesi olup meselâ, Şumnu Dersaâdet Ordusu'nun mevâkiinden olarak oralarda Dersaâdet Ordusu'ndan mikdâr-ı kâfi asker ikâme olunurdu. Yoksa Rumeli'nin muhâfazası Rumeli Ordusu'na münhasır değil idi. Dersaâdet Ordu Müşîrliği Seraskerlik mesnedine munzam olup, sâir orduların birer müşîri vardı. Ordu müşîrlerinin şehriye maâş ve tâyînleri yetmiş seksen bin kuruşa varıyordu. Hâssa Müşîrliği Rıza Paşa'nın havâss-ı mensûbâtından Darb-hôr Reşîd Paşa uhdesine tevcih olunmuş. O zaman ziyâde mukbil ve makbûl olanlardan biri de Mâliye Nâzırı Safvetî Paşa idi.

Haylice devâm eden o devrin vükelâsı zamanlarını pek hoş geçirmişler, pek zenginlikle yaşamışlar ise de hâricen politikanın hüsn-i idâresinden âciz bulunarak râcil kaldıklarından, o cihetten bir şân ü itibâr kazanmadıkları gibi dâhilen de irtişâ vü irtikâb meselesi pek ziyâde söylenildiğinden o sözler mes-

mû-ı şâhâne mi oldu? Yoksa zât-ı şâhâne, Reşîd Paşa ve onun adamları olan Âlî Paşa ve Fuâd Efendi gibi umûr-âşinâ zevâta alıştığından öbürlerinden mi usandı? Her nasıl olduysa zât-ı şâhâne, Reşîd Paşa'yı Hâriciyye Nezâretiyle Paris'ten getirtti. Ve müteâkiben 1262 senesinde makâm-ı Sadâret'e geçirdi. Rıza Paşa devri geçip Reşîd Paşa devri geldi.

Reşîd Paşa'nın karşısında Dâmâd Saîd Paşa, Rıza Paşa, Mehmed Ali Paşa gibi mevkî, ikbâl ve umûr-ı hükûmet kendilerine kalmak için onu düşürmek isteyen üç hasm-ı bî-emân bulunduğu gibi onların arkadaşları ve tevâbii de onlara munzam olduktan başka Reşîd Paşa'nın vatanın selâmeti için olan himmet ü gayretlerini türlü türlü iftirâlar ile umûr-ı dinîyyede mübâlâtsizlik sûretlerinde göstermek isteyerek birtakım safdilânı iknâ ile peydâ eyledikleri husemâ da pek çoğa varıyordu. O düşmanların-en dehşetlisi olan Saîd Paşa da serasker olmuş idi. Reşîd Paşa, ilk Hâriciye Nezâreti'ne geldiği vakit az zamanda pekçok işler yaptığı hâlde sonra bi'l-istiklâl sadâretinde evvelki resânet ve salâbet ve sürati gösterememesi bundan neş'et ediyordu. Eğer önünde öyle mevânî bulunmasa idi, Reşîd Paşa teceddüd ve terâkki husûsunda daha pekçok işlerde bulunurdu. Mamâfih Tanzîmât-ı Hayriyye'nin teferruâtını ikmâl ile emr-i teceddüd ve maârifin terakkîsine himmetten geri kalmadı. Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti ve Meclis-i Maârif teşkil olundu. Akdemce Maârif-i Umûmiyye'nin intişârı esbâbını mütâlâa etmek üzere bir Meclis-i Maârif teşkil olunup sudûr-ı ızâmdan fâzıl-ı meşhûr Ârif Hikmet Bey, Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa, Fuâd Efendi bu meclise âzâ tâyîn olunmuşlar. Bu meclis-i muvakkatte terbiye-i umûmiye üç derece üzere tertîb olunmuş ki bunlar Mekâtib-i Sıbyân, Mekâtib-i Rüşdiye, Dârü'l-Fünûn dereceleridir. Bunların üçü için meclis-i mezkûr, üç aded lâyiha-i mufasssala kaleme alarak vazîfesini ikmâl eylemiş. Bu lâyhaların ahkâmını fiile getirmek üzere bâlâda mezkûr Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti ile bir meclis-i dâimî ale'd-devâm maârif-i umûmiyyenin tervîc-i esbâbını mütâlâa ile meşgûl olurdu. Sudûr-ı ızâmdan bir reîs olup Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye

reîsiyle Hâriciyye Nâzırı'nın nezâreti tahtında bulunurdu. O esnâda Mekî-zâde'nin vefâtıyla Şeyhülislâm olan Ârif Hikmet Bey de maârifin terakkîsine çalışmış. Mekâtib-i Rüşdiye küşâd olup tarîk-i terakkîde bir adım atılmış. Mekâtib-i Sıbyân ıslâh olup da Mekâtib-i Rüşdiye'ye çocuklar yetiştirecek iken Mekâtib-i Sıbyân hâli üzere kaldı. Zira o esnâda yâni 1264 târihinde serasker bulunan Dâmâd Saîd Paşa'nın huzûr-ı Hümayûn'daki ısrârı üzerine Reşîd Paşa azl ile Sârım Paşa sadrâzam nasb olunarak umûr-ı hükûmet Dâmâd Saîd Paşa'nın eline geçmekle, Reşîd Paşa takımının hepsini atıp hatta nefy ü idâma dahi kalkışmış. İstanbul'u efkâr-ı cedîde ashâbından tahliye etmeye çalışmış. Hatta mekâtib-i Rüşdiye'de çocuklara ressâmlık öğretiyorlarmış diye harita taallümünün men olunacağı havâdisi işitilmekle Mekâtib-i Umûmiyye Muâvini Vehbi Molla Meclis-i Maârif teftiş olunursa diye korkarak ne kadar harita müsveddesi varsa helâ kubûrlarına atmış. Artık efkâr-ı cedîde erbâbı canlarının korkusuna düşüp başlarının çaresini düşünmüş. Bereket versin ki, Sârım Paşa pek akılsız bir adam olmadığından işin ilerisine varmayıp Saîd Paşa'ya mümânaât eylemiş. Lâkin o günlerde Reşîd Paşa adamları hayli büyük muhâtaralar geçirmiş. Saîd Paşa'yı zapt etmek de pek kolay birşey olmadığından zât-ı şâhâne onun o asra uyacak adam olmadığını görerek Saîd Paşa'yı azl ve Reşîd Paşa'yı tekrâr Sadâret'e getirmiş.

O kadar korkular geçirilmiş olmakla beraber o defâ Reşîd Paşa Sadâret'e gelince bir mertebe daha îtinâ ile maârif-i umûmiyyenin neşrine çalıştı. Cevdet Efendi'yi bu husûsda kendisine muâvin ittihâz ile birlikte çalıştırdı. Meclis-i Maârif'in ayda bir kerre in'ikâd eyleyen bir umûmîsi vardı. Bunda Meclis-i Maârif'in reîs ve âzâsıyla beraber Meclis-i Vâlâ Reîsi Rıfat Paşa, Hâriciyye Nâzırı Âlî Paşa, Serasker Mütercim Rüşdi Paşa, Fuâd Efendi bulunurlardı.

Fehîm Efendi Dîvân-ı Sâib'i şerh etmekte iken altmış iki senesinde fevt olmakla şerh nâkıs kaldığından, akraba ve taallûkatı tarafından onun ikmâli için Cevdet Efendi'ye pek

ziyâde rica olunmakla onu itmâm eyleyip mücerred merhûmun hemşîre ve hemşîre-zâdelerine birer mikdâr maâş yapılmak niyâzına vesîle olmak üzere takdim ettirmiş idi. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havâle olunup orada onlara birer mikdâr maâş îtâsına karar verildiği sırada, Meclis Müfettişi Ârif Efendi'nin ihtârıyla Cevdet Efendi'ye beş bin kuruş atıyye ıhzârıyla, rütbesinin terfii husûsuna karar verilip bâ-mazbata arz olunmakla irâde-i seniyyesi sâdır olmuş, beş bin kuruş atıyye verilip (1)265 senesi Cemâziyelevvelinde vâki olan tevcîhât-ı ilmiyye de ibtidâ-yı hâricden hareket-i hârice tafra ile bekâm buyurulmuş. Yâni kendinden eski olan bir çok ibtidâ-yı hâric müderrislerine takdîm edilmiştir.

Reşîd Paşa Paris Sefâreti'ne gittiği vakit birlikte götürmüş olduğu Tercümân Hoca Agop Efendi, orada sanâyiin terakkîsine, usûl-ı cedîde üzere nasıl şeyler meydana getirilip, nasıl çalışıldığına dikkat eylemiş. İstanbul'a avdetinde Bursa'ya gidip orada dut ağaçlarının kesretini görmüş. Avrupa'da ipekçilik ne büyük servet temîn eylediğine dikkat eylemiş bulunduğundan, Bursa tarafında dahi usûl-ı cedîde üzere san'at-ı mezkûre münhemik olsalar kazanmak pek farklı bir sûrette tezâyüd eyleyeceğini nazar-ı îtibâra alarak usûl-ı cedîdeyi târif yolunda kendi lisanı üzere Tâlimnâme-i Harîr nâmıyla bir risâle yazmış ve bunun Türkçe'ye de tercümesini arzu eylemiş olduğundan Cevdet Efendi Tâlimnâme-i Harîr'in Türkçe tercümesini tahrîr eylemiştir.

ÂLEM-İ SİYÂSÎDE

O zaman Avusturya Devleti'nde zuhûra gelen ihtilâl üzerine macarlar ayaklanıp Avusturya'ya isyân ederek galebe eylediler. Efkâr-ı ihtilâliyye Eflâk ve Boğdan'a dahi sirâyet etmekle bir taraftan asâkir-i Osmâniyye, diğer taraftan Rusya askeri memleketine girdi. Âmedî-i Divân-ı Hümâyûn Fuâd Efendi fevkalâde memûr olarak Bükreş'e gönderildi. Onunla beraber bulunan Askerî Kumandan Ömer Paşa idi ki, muahharan

Serdâr-ı Ekrem olan Ömer Paşa'dır. Eflâk ve Boğdan'da o zaman bey bulunmayıp beyliğe âid umûru Fuâd Efendi rü'yet ediyordu.

Avusturya, Macarları te'dîbden âciz kalmakla Rusya Macaristan'a ikiyüz bin asker sevk eyledi. O vakit İstanbul halkından hatta vükelâdan dahi bâzıları dâhil olduğu hâlde, ricâl ü kibârdan birçok kişiler Macarların Avusturya'ya galebe eyledikleri gibi Rusya'ya dahi galebe edecekleri îtikadında idi. Halbuki Rusya'nın memleketeyn tarafında bir ordusu bulunduktan başka, öte taraftan dahi Macaristan üzerine cesîm bir ordu sevk etmiş idi. Fuâd Efendi işi yakından görmekle, Rusya'nın kuvve-i kâhiresine Macarların tâb-âver mukavemet olamayacaklarını anlamış ve haber vermiş idi.

O aralık Cevdet Efendi, Reşîd Paşa tarafından Fuâd Efendi'ye evâmîr-i şifâhiyye teblîği için Bükreş'e gönderilmiş idi. Cevdet Efendi evvelce Lofça'ya geçip ancak birkaç gün kaldıktan sonra Ruscuk'a gelip tebdîl-i kıyâfetle setre-pantolon giyerek Bükreş'e gitmiş. Reşîd Paşa'nın evâmîrini Fuâd Efendi'ye tebliğ eyleyip bir ay kadar Bükreş'de Fuâd Efendi nezdinde kaldıktan sonra İstanbul'a gelip, Fuâd Efendi'nin ifâdât-ı şifâhiyyesini de Reşîd Paşa'ya arz eylemiştir.

Cevdet Efendi, kendi idâresine lüzûmu olan parayı kendisi kazanıp gayri pederinin üzerine yük olmamak hakkındaki arzusuna rağmen, mahzâ setre-pantolon giymemek üzere Mekteb-i Harbiyye Fârisî muallimliğini red eylemiş olduğu hâlde, vatanına hizmet uğrunda tebdîl-i kıyâfetle Bükreş'e gitmiştir.

Fuâd Efendi'nin dediği çıktı. Yâni Rusya, Macarları münhezim eyledi. Macarların pekçoğu Devlet-i Osmâniyye'ye ilticâ eylediler. Rusya ve Avusturya devletleri onların iâdesini teklif ettiler. Pekçok zevât bu iki devlet-i mütecâvire-i muazzamayı gücendirmekten havf ve ihtirâz ediyorlardı. Fuâd Efendi dahi bu komşuları gücendirmemek fikrinde idi. Âlî Paşa da o fikirde idi. Reşîd Paşa ise mültecileri eyvâ vü himâye husûsunda bir azm-i metîn ile izhâr-ı sebât u salâbet gösterdi. Ve mahrem-i esrârı

olan Cevdet Efendiyle müşâveresinde onu da kendi fikrinde bulmuş ve Cevdet Efendi «*Ve in ahadün mine'l-müşrikîne's-tecâreke feecirhu... ilh.*» [Tevbe, 6] âyet-i kerîmesini ihtâr eylemiş idi. Reşîd Paşa mültecîleri himâyet politikasıyla Devlet-i Osmâniyye'ye Avrupa ve Amerika'ca büyük şân kazandırdı. Bu cihetle düvel ü milel-i garbiyye Rusya'ya karşı Osmanlıların gayretini güder oldu.

Bu mülteci meselesinden dolayı Rusya ve Avusturya Devletleri, Devlet-i Osmâniyye'ye îlân-ı harb etme râddesine geldilerse de Müslümanların ahkâm-ı Kur'âniyye'ye ittibâen Hristiyan mültecîlerini kabûl ve himâye etmeleri, hürriyet ve serbestî dâiyyesinde bulunan Avrupalılara o mertebe tesîr eyledi ki o esnâda Paris ve Londra sokaklarında Avrupalılar bir başı fesli görseler "Yaşasın Türkler!" diye bağırıyolar ve gelip onu derâgûş ediyorlardı. Rusya ve Avusturya devletleri Devlet-i Osmâniyye'ye hücum edecek olduklarında bütün Avrupa ahâlîsi Osmanlıların imdâdına koşacakları anlaşıldığından, her iki devlet buna ıgmâz ve musâmahaya mâil bulunuyorlardı.

Reşîd Paşa o siyâsî-i mâhir, râbıta-i sâlimeyi halelden vikâye cihetini de düşündüğünden, Rusya İmparatoru'nun hid-detini teskîn edecek bir muâmele-i dil-nüvâzâneye teşebbüs lâzım gelmekle Fuâd Efendi'yi sefâret-i fevkalâde ile Petersburg'a gönderdi. Fuâd Efendi hemen Bükreş'den kalkıp (1)265 senesi Zilkâdesi'nde Petersburg'a vüsûl buldu. İmparatorla görüşdü. İmparatorun teveccühünü kazandı. Islâh-ı zâtü'l-beyne muvaffak oldu. Fuâd Efendi, bu memûriyetlerinde pek ziyâde ibrâz-ı liyâkat eyleyip hükûmetine pek büyük hizmetler görmüş olmakla beraber, Avrupaca da şöhret kazandı. Hizmetine mükâfaten 1166 senesi Muharrem'inde Rütbe-i Bâlâ verildi ve Sadâret Müsteşârı nasb olundu. Ve Cemâziyelevveli evâhırine müsâdif evâhir-i Şubât'da kemâl-i izz ü şerefle İstanbul'a geldi. Fuâd Efendi Rusya'nın soğuklarından müteessir olmuş, İstanbul'da bir yandan onun tedâvisiyle uğraşmaya başlamış idi.

Reşîd Paşa, bütün cihâna nâmını tanıtmış ve Avrupa gibi

âlem-i müterakkiyede şân ü şeref sâhibi bulunmuş olduğu hâlde, devlet ve millete eylediği hizmetlerde şımarıp da o kadarını kâfi görecek zevâtan bulunmadığından neşr-i maârif husûsunda başlamış olduğu işlere devâm eylemiştir.

MAÂRİF

Yukarıda zikr olunduğu veçhile maârifin İbtidâî, Rüşdî ve Dârü'l-Fünûn aksâmı hakkında her biri için yazılan üç lâyiha, Reşîd Paşa tarafından Cevdet Efendi'ye verilerek onların mütâlâası ve fikrinin kendisine beyânını emr buyurmuş olduğundan Cevdet Efendi bunları bâde'l-mütâlâa mükemmel bulunduğunu Reşîd Paşa'ya arz eylemiş. Reşîd Paşa da lâyihaları beğenmiş olduğundan Meclis-i Muvakkat'ın vazîfesi tamam olmuş. Mezkûr lâyihaların mündericâtını bi'l-müzâkere icrâ ettirmek üzere bir dâimî Meclis-i Maârif-i Umûmiyye teşkîl kılınmış ve Meclis-i Maârifin ayda bir kerre ictimâ eyleyen umûmîsine bir ay zarfında Meclis-i Maârif ne yapmış ve yapmaya karar vermiş ise onların lâyihaları ve mazbataları hep Cevdet Efendi tarafından tanzîm ve tahrîr olunurdu. Dâimî Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin riyâsetinde bir müddet Vak'a-nüvîs Es'ad Efendi bulunduktan sonra Hekimbaşı Abdülhak Efendi reîs oldu. Bu meclisin âzâsından ve erbâb-ı maârifden Kemâl Efendi'ye Mekâtib-i Umûmiyye Nezâreti ilâve-i memûriyet kılındı. Meclisde bi'l-müzâkere karar verilen husûsât onun vâsıtasıyla icrâ edilirdi.

Muahharan Âlî Paşa dalkavuklarından Vehbî Molla ona muâvin verilmiş idi. Kemâl Efendi gibi ehl ü erbâb bir zâtın muâvinliğine tâyin ettirilen bu Vehbi Molla zi-ulemâda bulunan cühelâdan bir dalkavuk olup ahlâksızlığından dolayı beyne'l-ulemâ menfûr imiş. Âlî Paşa mâlûmâtlı bir kimse ise de ehil perver değilmiş. Umûr-ı hükûmetde ehlini kullanmak meselesini düşünmeyip dalkavuklarını memûriyetlere yerleştirmek gibi mûtâdı hoş görülmemiştir. Bu mesele bu kadarla kalmış olmadı. Âlî Paşa'nın bir dalkavuk yerleştirmek yolundaki

hareketi, Reşîd Paşa ve onun maiyyetinde çalışan Mütercim Rüşdî Paşa ve Âlî Paşa, Rifat Paşa, Fuâd Efendi, Cevdet Efendi ve o husûsda Reşîd Paşa ile hem-fikir ve mesâî olan Şeyhül-islâm Ârif Hikmet Bey Efendi gibi zevâtın, Reşîd Paşa'nın cesa-ret ve himmet ve kuvvetiyle ekmiş oldukları tohum-ı maârifinin yanına bir de ona îrâs-ı hasâr edecek bir mikrob salıverilmiş ol-du!..

Zikr olunan üç lâyiha, ahkâm-ı mûndericesine göre ibtidâ Mekâtib-i Sıbyân'ın usûl-ı tâlimini ıslâh etmek lâzım idi. Lâkin mekâtib-i mezkûre, Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne merbût olup oradan fekk-i irtibâtı o vaktin hükmünce müteassir idi. Oradan münfek olmadıkça bunların ıslâhı da müteazzir idi.

Kemâl Efendi tâyin olunduğu memûriyetin ehli, faâl ve hamiyetkâr bir zât olduğundan nümûne olmak üzere Davud Paşa Mektebi'ni, Mekteb-i Rüşdiye ittihâz ederek orada usûl-i cedîd üzere Arabî ve Fârisî, hesâb, coğrafya okutturarak, az va-kit zarfında şâkirdâna bâzı ulûmun mebâdîsini alâ-vechî'l-ih-tisâr tâlîm ile (1)264 senesinde bunları Huzûr-ı Hümâyûn'da imtihân ettirdi. Bu usûl-ı tâlîm herkes tarafından beğenildi. Bu mektebe dört mekteb daha ilâve edildi.

(1)265 senesinde beş mektebin şâkirdânı Meclis-i Vâlâ Dâiresi'nde Huzûr-ı Hümâyûn'da imtihân ettirildi. Kemâl Efen-di'nin himmeti şâyân-ı tahsîn olarak ferdâsı Mâbeyn-i Hümâyûn'a celb ve huzûr-ı Şâhâneye kabûl olunarak nâil-i iltifât buyuruldu. Ondan sonra Mekâtib-i Rüşdiye taşralara da-hi tâmîm olundu.

Zikr olunan lâyihaların ahkâmınca Mekâtib-i Sıbyân'dan çı-kan şâkirdân, iki sene kadar Mekâtib-i Rüşdiye'de okuduktan sonra Dârü'l-Fünûn'a gideceklerdi. Lâkin Mekâtib-i Sıbyân ıslâh olunamadığından Kemâl Efendi Mekâtib-i Sıbyân'ın son senesinde okunacak dersleri Mekâtib-i Rüşdiye'nin birinci ders-leri olmak üzere tertîb ve Dârü'l-Fünûn'da okunacak derslerin bazı mukaddemâtını dahi Rüşdiye'nin son senesine ilâve eyledi. Bu cihetle mutasavver olan Rüşdiye'den daha mükemmel

sûretde Mekâtib-i Rüşdiye unvânıyla birtakım mektebler meydâna geldi ki bunlardan her tarafa pekçok menâfi husûle geldiği gayr-ı münkir bulunmuştur. Fakat, maârif-i umûmiyenin esâsı Mekâtib-i Sıbyân olduğu hâlde onların ıslahâtına henüz teşebbüs olunamamıştı. Bu da kolay birşey değil idi. Bâlâda söylenildiği veçhile çocuklara ressâmlık öğretiliyormuş diye mekteblerden harita tâliminin kaldırılmasına kalkışılması ve Vehbi Molla'nın haritaları helâ kubûrlarına atması, Reşîd Paşa adamlarının îdâmına kadar kalkışılması gibi bir zaman geçirileli çok olmamış idi. Reşîd Paşa tekrar mevki-i iktidâra gelince terakkiyât-ı maârifî çalışması ve adamlarının da ona tebaiyetle o yolda ibrâz-ı mesâîleri yine büyük bir fedâkârlık idi.

Mekâtib-i Rüşdiye'ye muallim yetiştirmek üzere Fâtih civârında bir de Dârü'l-Muallimîn Mektebi küşâd olunmuş ve oraya talebe-i ulûmdan hayli zâtlar şâkird sıfatıyla alınarak şehriye otuz kuruş maâş tahsîs kılınmış idi. Lâkin orada usûl-ı tahsîl henüz matlûb derecede değil idi.

Kemâl Efendi, Mekâtib-i Rüşdiye'de okutmak üzere kaba Türkçe risâleler telifine lüzûm gördüğünden o husûsda Cevdet Efendi'ye mürâcaat eylemekle, Cevdet Efendi "Mâlûmât-ı Nâfia" nâmıyla bir risâle yazmış. Bu tab ettirilerek Mekâtib-i Rüşdiye'de tadrîs olunmuştur.

O esnâda Vâlide Sultân Hazretleri, Sultan Mahmûd Hân-ı Sâni Hazretleri'nin türbesi civârında "Dârü'l-Maârif" nâmıyla güzel bir mekteb yaptırmış idi. Kemâl Efendi Dârü'l-Fünûn'a mukaddeme olmak üzere, Mekâtib-i Rüşdiye şâkirdânının müntehîlerini oraya koymak üzere onu Mekâtib-i Rüşdiye'nin fevkinde bir mekteb-i mahsûs ittihâz eyledi.

Vâlide Sultan Hazretleri, Mekâtib-i Sıbyân, çocuklarla dolu olduğu hâlde kendi mektebindeki çocuklar neden az olduğunu Vâlide Kethüdâsı Hüseyin Bey'den sormuş. O da mekteb görmüş bir adam olmayıp mekteblerden ve mekteblerin de-recâtından bî-haber bulunduğundan bunu Vehbi Molla'dan sor-

muş. Bu Molla artık kendisine bir sermâye bulmuş gibi sevine-
rek "Kemâl Efendi kendi icâd eylediği Mekâtib-i Rüşdiye'nin
şân ü şerefine halel gelmemek için Vâlîde Sultan Efendimizin
mektebine ziyâdece çocuk koymak istemiyor. Yoksa emr olun-
duğu hâlde ben bir günde mektebi şâkirdanla doldururum." di-
ye birtakım tezvirâta girişmiş. Hüseyin Bey de meseleyi Vâlîde
Sultan'a arz eyleyince pek ziyâde mûcib-i hiddet olmuş. Keyfi-
yet Vehbi Molla'ya havâle olunmuş. Vehbi Molla derhal etrafta-
ki Mekâtib-i Sıbyân'ın çocuklarını toplayıp mektebi tıka basa
doldurmuş ve öyle güzel bir mektebi sıbyân râddesine indirmiş!
Zavallı Kemâl Efendi ne kadar çalışmış ise merâmını anlatma-
ya muvaffak olamadığından Avrupa'ya kapağı atmaya mecbûr
olmuş!

Sûret-i haktan görünerek çevirdiği entrika ile artık
maârifin bir baş belâsı olarak kuvvetli bir sûretde yerleşmiş
olan Vehbi Molla'yı atmak yükêlâ için dahi kolay bir mesele
olmadığı cihetle, o dereceye kadar meydana getirilmiş olan
umûr-ı maârifî, Vehbi Molla'nın menfaat-ı husûsiyyesine âlet
makamına istîmâline karşı ne yapılmak lâzım olduğu düşünül-
meye başlanmış! Kemâl Efendi'nin gıyâbında muâvinî Vehbi
Molla'nın vekâleti tabîî olup, o hâlde ise henüz terakkiye yüz
tutmuş olan Mekâtib-i Umûmiyye işlerinin çıkırından çıkacağı
anlaşılmış. Kemâl Efendi Avrupa'ya giderken bu mesele için
dertleştiği erkân-ı hükûmete, dâire-i nezâretde Vehbi Molla'ya
dayanacak bir zâtın lüzûmu bulunduğu, bunun da ancak Cev-
det Efendi olduğu cihetle onun muâvinlik unvânıyla memûr
edilmesini söylemiş. Bâzı zevât da, Dârü'l-Muallimîn hocaları-
nın Vehbi Molla gibi bir kallâşın idaresine nazar-ı istihzâ ile
bakacaklarını, ale'l-husûs birinci hoca olan Yahya Efendi gibi
bakiyyetü's-selef olan bir âlim-i nifrîre Vehbî Molla gibi beyne'l-
ulemâ mezmûm ve menfûr olan bir şahsın nezâret ettirilmesi
yakışamayacağını söylediklerinden, Meclis-i Maârif-i Umû-
miyye Reîsi Abdülhak Efendi tarafından dahi Cevdet Efendi'nin
muâvinlik ile tâyini münâsib görülmüş idi. O vakit henüz
Maârif Nezâreti teşkîl olunmamış olduğundan Meclis-i Vâlâ

Reîsi ile Hâriciye Nâzırı Maârif-i Umûmiyye Heyetine nezâret ediyorlardı. Cevdet Efendi'nin muâvin nasb olunacağını haber alan Vehbi Molla, Hâriciye Nâzırı bulunan Âlî Paşa'sına koşup muâvinin taaddîsine itirâzla Cevdet Efendi'nin muîn unvânıyla kendi maiyyetine memûriyetini taleb eylemiş. Âlî Paşa da bu sûreti tercîh ve tervîc etmişse de Meclis-i Umûmî-i Maârif erkânı, maksad-ı aslî hâsıl olamayacağından başka Cevdet Efendi'nin Vehbî Molla maiyyetini kabul etmesi aslâ me'mûl olmadığı bildirilmiş. Bu cihetle iş keşâkeşe düşürülmüş!

Bu tafsîlâtтан bî-haber olan Cevdet Efendi, yalnız muâvinlik ile memûr olacağını işitmiş olduğundan Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey Efendi'ye kendisinin maksad ve emeli medrese âlemine çekilip dersiâmlık yolunda neşr-i ulûm eylemek ve telifâtla iştigâl etmek olduğunu, bunun için maâş ve maîşetine bir mikdar daha ilâve olunmasını beklediğini ve memûriyet kabûl etmemek husûsundaki azmini beyânla muâvinliği mesleğine mugayir gördüğünden kabûl edemeyeceğini bildirmiş. Ârif Hikmet Bey cevâben "Ne zaman olsa medreseye çekilmek elindedir. Şimdi zuhûrât kabûlinden olarak sana bir iş teklîf olunuyor ki menâfi-i âmmeye müteallik hayırlı bir maslahattır. Ale'l-husûs Kemâl Efendi'nin gaybûbeti zamanında sizin bu işte bulunmanızı biz münâsîp görüyoruz. Sen bunu kabûl et de sonra istifâ edip çekilmek kolaydır. Hem de o vakit sana tekâüd yolunda bir mikdar maâş verilir. İstedğin me'a-ziyâde husûle gelir." buyurmuş. Ârif Hikmet Beyefendi, Cevdet Efendi'yi iknâ eylediğinde Cevdet Efendi bi'l-bedâhe hemen bu beyti Ârif Hikmet bey huzûrunda söylemiştir:

Matlâ

"Hûbân-ı bî-vefâ gibi dehr-i desîse-bâz
Nâz ehline niyâz eder ehl-i niyâza nâz"

Ârif Hikmet Bey, Cevdet Efendi'yi zorla muâvinliğe iknâ eylemiş olduğu hâlde Vehbi Molla'nın hatırı için Âlî Paşa'nın muîn unvânıyla memûriyetinin tensîbini Meclis-i Maârif kabul etmemiş. Ârif Hikmet Bey Efendi'nin tensîbiyle Cevdet Efen-

di'nin Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâlığıyla Dârü'l-Mu'allimîn müdürlüğüne nasbına karar verilmiş. 1266 senesi Şevvâli'nin beşinde bu iki memûriyet uhdesine tevcih olunmuştur.

Ol defaki hâlini anlattığında pederim merhûm demiştir ki, "İşte ol gün şebîke-i âmâle tutuldum. Çabaladıkça dolaştım. Ağdan, bağdan kurtulayım dedikçe kuyûd içine düştüm. Mukaddemâ bir hizmetkârım var iken at, sâis ve kayık, kayıkçı tedârikine mecbûr oldum. Zâhiren kesb-i rif'at ve terakki ettim. Bâtınen gâileyi çoğalttım. Çâre yok! Artık Maârif-i Umûmiyye'ye hizmet yolunda îfâ-yı vazîfe-i memûriyete bezli makderet eylemek lâzım geldi."

O zamana kadar Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'yi birçok mühim umûrda istihdâm eyliyorsa da Cevdet Efendi kendisinin devlet memûriyeti kabul etmemek ve medreseye çekilip dersiâmlık ve telîfât ile neşr-i ulûm ederek devlet ve millete hizmet etmek husûsundaki azm-i katîsini söylemiş olduğundan Reşîd Paşa, onu ancak bir ahbablık ve kendisine muâvenet sûretiyle hizmette bulunduruyordu. Bâzan kâtiblerine veremediği derece mahrem olan şeylerini Cevdet Efendi'ye tebyîz ettirirdi.

O esnâda Bağdad Müftüsü Alûsî-zâde Mahmûd Efendi Dersaâdet'e geldi. Bâb-ı Âlî'ye gittiğinde Reşîd Paşa ile Fuâd Efendi'nin iktidâr ve nezâketlerine hayran olarak Bâb-ı Âlî'den çıktığında "Hâze'l-Fuâd yelîku li-hâze's-sadr" demiş. Cevdet Efendi bu mazmûnu pek beğendiğinden zîrdeki kıt'aları söylemiştir:

کردج لجسم الملك صدر رشيد — يحليه راي المستشار فؤاد
اصاب يصدق القول في قاله فهما — يليق لهذا الصدر هذا الفؤاد

Kıt'a-i diğeri:

جاء فؤاد مستشار المن — اضحى رشيد الرأي صدر الرشاد
جاء بحق المدعى قائل — لاق لهذا الصدر هذا الفؤاد

O zamanlarda ulemâ-yı Mısıryye'den meşhûr Yahyâ Efendi dahi İstanbul'a gelmekle Cevdet Efendi onun ilminden de pekçok istifâde eylemiştir.

Fuâd Efendi, Rusya'dan geleli her ne kadar tedâvi ile uğraşmış ise de romatizma ıstırâbından kurtulamadığından banyoya lüzûm-ı kat'î görülmüş olmakla Bursa'ya gitmeğe mecbûr oldu. Cevdet Efendi'yi de birlikte götürdü. Bursa'da bulundukları zaman bir gün teferrüc mesîresine gittiklerinde, sonbahar mevsiminin güzel havalı bir günü olup bulundukları mahal yeşillik, ağaçlık idi ve birkaç mahalden sular akıyordu. Fuâd Efendi arkadaşına: "Mâ-i cârî gam ü endîşeyi izâle eder. Bunda hikmet nedir?" demiş. Cevdet Efendi cevâben: "Gam denilen şey insanın zihninde bir ilişkidir ibârettir. Hep efkâr bunun üzerine toplanır. Ve efkârın bir nokta üzerinde izdihâmı insana elem verir. Suların akıntısı ve şarılması ise silsile-i efkârı bozar. Kurnutuyu dağıtır. Bu cihetle gamı dâfi olur. Lâkin yine bu cihetle şiir söylemeğe dahi mâni olur derler. Fi'l-vâki bu kadar suların cereyânıyla hâsıl eylediği hoş sadâlar arasında ne bir güzel şiir söylenilebilir, ne de münşiyâne bir müsvedde kaleme alınabilir. İnsan düşünür gibi görünür de efkârını bir yere cem edemez!" demiş. Bunun üzerine yine Fuâd Efendi, "Öyle ise haydi, tabîat-ı şiiriyelerimizi zorlayıp da burada tabîata karşı bi'l-iştirâk bir gazel söyleyelim!" demekle zoruna şu gazeli söylemişler:

Gazel-i Müsterek

Cevdet- Dîde-i fevvâre dil-i zâr suyun başıdır

Fuâd- Bu teferrüde akan gözlerimin yaşıdır

F- Sîm pâzûların andıkça gümüş suyunda
C- Gözlerim sanki Burûsa'da pınar başıdır

C- Der-i dükkânçe-i vuslatda kumaşçı peçenin
F- Pister-i râhat-ı âşık eşiği taşıdır

F- Ulucâmi'deki mihrâbı ne yapsın âşık
C- Kible-i vahdet ona yârın iki kaşdır

C- Kaplıca suyu gibi âteş-i seyyâle-i eşk
F- Âşıkın bak eser-i âhı şerer-başıdır

Reh-i nârefte Burûsa'da açıp gülün Fuâd
Bendesı Cevdet anın peyrev-i yoldaşdır

Fuâd Efendi'yle Cevdet Efendi, Bursa'daki müddet-i ikametlerini boş geçirmeyip iki mühim eser meydana getirmişlerdir. O zamana kadar Lisân-ı Osmânî'nin sarf ve nahvini câmi' bir kitap bulunmadığından kavâid-i lisân-ı Osmânî'nin tahriri ile bir kitap telifi lüzûmunun ehemmiyetine mebnî Kavâid-i Osmâniyye Risâlesi'ni meydana getirmişler. Bir de Avrupa'ca büyük servet ve mâmûriyyeti mûcib olan Anonim Şirket-i İtibâriyyelere memâlik-i Osmâniyye'de henüz rağbet ve hevesi olmamasından halka bir nümûne göstermek ve Boğaziçi ahâlisinin gidip gelmelerine bir sühûlet verilmek üzere bir vapur şirketi teşkilini düşünüp, bu şirketi tesîse dâir bir nizamnâme lâyhâsı kaleme almışlar. Bu iki eser-i mühimmi Bursa'da bir aya karîb olan ikametlerinde meydana getirip İstanbul'a böyle iki güzel hediye ile avdet eylemişler. İstanbul'a vürûdlarında mevki-i icrâya vaz olunmuş ve bu şirkete "Şirket-i Hayriyye" tesmiye olunmuştur ki hâlâ bâki olan Şirket-i Hayriyye'dir. Kavâid-i Osmâniyye kitabını da Cevdet Efendi İstanbul'da ikmâl ile Kavâid-i Osmâniyye tesmiye eyledi. Sonra Kavâid-i Osmâniyye'nin mübtedîlere tâlim ve tefhîmi için de "Medhal-i Kavâid" nâm risâleyi telif etmiştir.

Reşid Paşa'nın ihtimâm ve gayretiyle maârifin o zaman intişâr ve terakkîsine pek ziyâde ehemmiyet veriliyordu. Meclis-i Maârif-i Umûmiyye reîsi sudûrdan Abdülhak Efendi olduğu gibi âzâsı da ekseri sudûr ve ricâl-i devletten idi. Cevdet Efendi, açık Türkçe yazmak için haylice çalıştığı cihetle maârif kâtiplerinin müsveddelerini tashîh eyler ve mühim işleri bi'z-zât kaleme alırdı. Meclis-i Maârif-i Umûmiyye, Bâb-ı Âlî'de dâire-i hümayûn'da mün'akid olarak ale'd-devâm Maârif-i Umûmiyye'ye dâir müzâkerât ile meşgûl ve ayda bir kerre vükelâdan birinin hâne veya sâhilhânesinde bir akşam ziyâfeti verilerek, gece Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye reîsi ile Hâriciye nâzırının taht-ı riyâsetlerinde in'ikad eyler ve Serasker Rüşdü Paşa gibi bâzı vükelâ da âzâ sıfatıyla bulunurlardı. Cevdet Efendi, Meclis-i Umûmiyye'nin muharriri de bulunduğundan, o bir ay zarfında ne yapılmış ise onun hülâsasını ve gelecek ayda yapılması mutasavver olan şeylerin müzâkeresini yapıp o meclis-i umûmîde okurdu.

Cevdet Efendi bir yandan da Dârü'l-Muallimîn nizâmât ve islahâtıyla meşgûl oluyordu. Bu mekteb için bir nizamnâme yapıp mevki-i icrâyâ vaz ettirdi. Ve talebesinin usûl-i imtihanlarını yoluna koydu. Şuhûr-i sülûsede taşra gitmemek üzere maaşlarını hadd-i kifâyeye iblâğ ettirdi. Az vakit içinde bu mektebden bir çok Mekâtib-i Rüşdiye muallimleri yetişti.

O zaman Meclis-i Maârif âzâlığı pek şerefli bir memûriyet olduğundan çok kişi heves ederdi. Rumeli Beylerbeyi pâyeli-lerinden Mısırlı Kâmil Paşa ile Takvimhâne-i Âmire Nâzırı Vak'a-nüvis-i Devlet Recâi Efendi'ye de ilâve-i memûriyet olarak 1267 senesinde Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâlığı tevcih buyrulmuş, birkaç ay sonra Kâmil Paşa'ya vezâret verilmiştir.

Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâsından Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Kemâl Efendi de o esnâda Avrupa'dan İstanbul'a gelebilip memûriyetine devam eylemiştir.

ENCÜMEN-İ DÂNİŞ

Meclis-i Umûmî-i Maârifin mühim işlerinden biri de Paris'in Akademisi tarzında bir Cemiyet-i İlmiyye teşkîli idi. Âzâ-yı dâhiliyyesi kırk, âzâ-yı hâriciyyesi gayr-i mahdûd ve her ay başında bir gün mün'akid olmak üzere Encümen-i Dâniş nâmıyla bir Cemiyet-i İlmiyye teşkiline karar verildi. Riyâset-i ûlâsına sudûrdan Atâullah Efendi-zâde Şerîf Efendi, riyâset-i sânisine Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâsından Abdülhak Efendi-zâde Hayrullah Efendi intihâb edildi. Meclis-i Umûmî'nin buna dâir olan mazbatası Cevdet Efendi tarafından yazılarak arz olundu. Altmış yedi senesi Recebi'nin beşinde irâdesi sâdır oldu.

O mazbatanın meâline muvâfık yolda Takvîm-i Vekâyî'a derc ile îlân olunmak üzere kaleme alınan beyannâme de Cevdet Efendi tarafından yazılmıştır. Pederim ve üstâdım merhûm, bu mazbata ile o beyânnâmenin sûretlerini âcizenin ders zabıtları miyânına geçirmiş olduğundan buraya nakl edelim.

MAZBATA SÛRETİ

"*Hel yestevillezîne ya'lemûne ve'llezîne lâ ya'lemûn*" [Zümer, 9] fehvâ-yı hikmet-ihtivâsı üzere her şeyde ilm ü kemâlin cehl ü nâdânîye rüçhânı bahs ü iştibâh kabûl ider mevâddan değildir. Ednâ mülâhaza ile mâlûm olur ki heyûlâ-yı îmar ve medeniyetin sûret-i istikmâli hasran ve kasran neşr ü tenmiye-i fûnûn-i mütenevvia mukaddeme-i müsellimesiyle istihsâl ve istintâc olunabildiği vâreste-i külfet-i ihticâc ve bunun husûlü ise ancak devletin himem-i aliyye-i mütevâliyyesine muhtâcdır. Zîra tervîc-i hüner ve mârifete ikdâm ü ihtimâm eyleyen devletlerin her asırda şekl ü hey'et-i hükûmetleri dâire-i mamûriyette ve reâyâ vü berâyâsı merkez-i refâh ve medeniyette bulunarak sâirlerine hâkim ve gâlib olması edvâr-ı hey'et-i âlemin âdât-i müstemirre vü usûl-ı gayr-i mütegayyiresinden

idüğü müselle-mâttandır. Hatta kevkeb-i kevkebe-i Devlet-i Osmâniyye'nin maşrık-ı şân ü şevketinden tulûu hengâmında âfitâb-ı ulûm u fûnûn memâlik-i Şarkıyye'de pertev-endâz olup taraf-ı salta-nat-ı seniyyeden dahi ol vakte göre lâzım olan fûnûn ü maârifin tesîs-i usûl ü kavâidi ve tâmîm-i fûrû u fevâidi hakkında ibrâz-ı himmet buyurularak fûnûn-ı mütenevvi'adan telîf olunmuş olan kütüb-i meşhûre ve hesâba gelmez, kütübhâneler almaz bunca me'ser-i mebrûre ahlâfa yâdigâr bırakılmış ve bu cihetle sayt u şevket ü satvet-i seniyye cihânı tutmuş olduğu hâlde hünerverân-ı eslâfin lisân-ı azbû'l-beyân-ı Türki'yi bayağı met-rûk hükmünde tutup telîf-gerdeleri olan âsârı arz-ı kemâl zımnında ya bütün bütün başka lisan üzere veyâhud elfâz-ı Arabiyye ve Fârisiyye'den ibâret olup fakat bir sahîfede bir iki lafzı Türkçe olarak tasnîf ve tertib etmeyi âdet edinmiş olmalarından ve ekser müellifâtı külliyyât-ı ulûmun bir fer'i olan şiir ve inşâyâ hasr eylediklerinden ve her vakte göre mûteber olan fûnûn u sanâyi başka sûretde olmasıyla her asırda lâzım olacak maârifin neşr ü tervîci için mukaddemleri kütüb-i Arabiyye'den iktibâs olunarak teferruâtı teksîr kılınarak fûnûn u sanâyi'a dâir elsine-i ecnebiyye üzere yapılmış olan kitapların dahi tercüme olunması mukabele-i bi'l-misil kâidesi iktizâsından ve bu sûret eski vakitlerde milel-i İslâmiyye bey-ninde mer'î ve cârî ve delâil-i adîde ile mâlûm olan mevâddan iken havâdis-i gûn-a-gûn zuhûruyla mesele değişerek ve her nasılsa şems-i kemâle mıntıka-i Şarkıyye'de zevâl erişerek envâr-ı âsârı buralarca mahv olup gitmiş ve bir taraftan dahi hall ü akd sahiblerinin kimisi zîver-i hüner ü mârifetden âri kimisi gayretkeş-i vatan ü millet-sıfat-ı memdûhasından beri' olmaları hasebiyle şems-i maârifetin bu taraftan gurûb u gaybûbetini îcâb ve bu cihetle ekser nâsı zulumât-ı cehl istîâb etmiş idi. Felehü'l-hamd zât-ı hümayûn-ı hazret-i şâhâneye mevhîbe-i İlâhiyye olan haslet-i cemîle-i lutf u ma'delet ve hasîsa-i celîle-i gayretkeş-i dîn ü devlet-i mülûkâneleri iktizâyı meâli-ibtigâ-yı âlîsınca taht-ı firûz-baht-ı cihânbânîlerini teşrîf-i merhamet-elîf buyurdukları rûz-ı mes'adet-birûzdan ber-rü efkâr-ı sâibe-i şehensâhî îmar-ı aktâr-ı bilâd ve terfîh-i

ahvâl-i ibâd cânib-i hayriyyet câlibine mâtûf ve ârâ-yı sâkıbe-i cihânı bu niyyet-i celîlenin mâbihi'l-husûlû ve akdem-i esbâb u vüsûlû olan terbiye-i âmme mâtde-i mühimmesinin istikmâli kavânîn-i esâsiyyesine masrûf olmasıyla asr-ı mehâsin-i hasr-i hazret-i şâhânelerinde günden güne hüner ü maârif-iktisâb iştihâr etmekte bulunmuş. Ve az vakit zarfında me'ser-u ulûm ü fûnûndan pek büyük menfaatlar müşâhede olunmuş olup ancak tezâyüdül-ulûm bi-telâhukı'l-efkâr müeddâsınca bunu daha ziyâde ilerlemesi ve âmmeye ehem ve elzem olan kitapların bir an akdem vücûda getirilmesi için ashâb-ı hüner ve mârifetten mürekkeb bir cemiiyetin teşkiline aklen lüzum görünerek mukaddema bâ-irâde-i seniyye Maârif-i Umûmiyye Nizâmât-ı Esâsiyyesi'ne memûr olmuş olan meclis-i muvakkat-da Encümen-i Dâniş nâmıyla böyle bir cemiiyetin tertîbi tezekkür ü tensib olunmuş ve icrâ-yı iktizâsı sâye-i makderet-vâye-i hazret-i tâcdârîde derdest-i inşâ olan Dârü'l-Fünûn'un hitâmına bırakılmış ise de tertîb-bahşâ-yı usûl-i Encümen-i halk ve icâd-ı teâlâ şânihî ani'l-eşbâh ve'l-endâd hazretleri mısra-ı berceste-i şân ü şevket ve beytül-kasîd-i şükûh u satvet olan zât-ı hümayûn-ı hazret-i şâhâneyi karîn-i meânî-i tevfik ve teyîd ve nüsha-i nâdire-i adl ü nısfet ve câmiü'l-usûl-i hilâfet-i saltanat olan Devlet-i ebed-müddet-i aliyyelerin şîrâze-gîr devâm ü teyîd buyursun. İzâle-i cehl-i tebea ve ifâza-ı terbiye-i âmme hakkında derkâr olan ikdâmât-ı mütevâliye-i nâmütenâhiye-i şâhâneleri âsâr-ı aliyyesinden olmak üzere fûnûn ve maârifce dahi me'mûl olunmaz derece husûle gelen terakkî-i esbâb-ı tahsîle nazaran Dârü'l-Fünûn'un hitâmına kadar beyhûde vakit geçirilmemek ve hitâmında ondan okutturulacak kitaplar evvelce yetiştirilmek ve dâsitân-ı encümen-pîrâyı cihân ve evrâd-ı elsine-i cihânyân olan celîle-i cenâb-ı pâdişâhî ve evsâf-ı ber-güzîde-i hazret-i şehenşâhîyi bir kat daha şöhrat-gîr ve bâlâr ü çarh-ı eşir edecek böyle bir eser-i cemîl ve celîl bilâ-te'hîr vücûda getirilmek üzere encümen-i mezkûrun şimdiden teşkil ve icrâsı miyâne-i âcizânemizde bi't-tasvîb sûret-i teşkîli dermiyân-ı mütâlâa olunmakla ol bâbda cereyân eden mübâhesâtın fezlekesinde eğerçi işbu encümenin yirmi

dâhili ve yirmi hâricî âzâ ile bunların cümlesine fezâil ü maârifde fâik ve temâm reîs ünvânına lâayık bir reîs ve âzâsından muvazzaf olarak iki musahhih ve bir kâtibden ibâret olması husûsuna mukaddemâ meclis-i muvakkatta karar verilmiş ise de âzânın her biri birer fende mâhir ve bir cihetle tercüme ve telîfe kadir ve hey'et-i mecmûası gerek Arabî ve Fârisî'den ve gerek elbine-i ecnebiyyeden tercüme ve telîfe muktedir olarak zü'l-ciheteyn olmak ve'l-hâsıl fûnûn u maârifde dâir her ne aransa bu hey'et-i mecmûada bulunmak lâzım geleceğinden ve hey'et-i mezkûrenin bu merkeze gelmesi âzâsının teksîriyle tevsî-i dâire-i maârifde mütevakkıf olduğundan âzâ-yı dâhiliyyesinin reîsleriyle beraber kırk kişiden terkîb olunması ve âzâ-yı hâriciyyesi gayr-i mahdûd olup çünkü bunlar yalnız encümen-i mezkûr ile muhâbere sûret ve sıfatında bulunacaklarına ve «*Utlubu'l-'ilme velel bi's-Sîn*» hadîs-i şerîf hikmet-i elifinin hükm ü âlisince ilm u irfânı her yerde aramak câiz ve belki elzem idüğine binâen işbu âzâ-yı hâriciyye sıfatı ve her sınıf tebea-i Devlet-i Aliyye'nin ve her bir memleket ahâlîsinin erbâb-ı hüner ve mârifetine verilmesi ve reîs tâyin olunacak zât dahi böyle zü'l-cenâheyn olup sâirlerinden mümtâz ve her türlü fazl ü mârifette bâlâ-pervâz olarak Encümen-i Dâniş ve kemâlin güyâ bir fihrist icmâli olmak lâzimedenden ve halbuki dâima böyle bir zâtın bulunabileceği emr-i mehcûl ve belki hâric ez-me'mûl-i keyfiyâttan olmaktan nâşi biri evvel diğeri sâni itibâr olunmak ve dâimâ yekdiğerin noksanını mükemmel olarak ikisi birden sıfat-ı matlûbede bulunmak yâni hey'et-i mecmûanın bir nümûne-i timsâliyye sûret-i icmâliyyesi olmak üzere iki reîs tâyin buyurulmak muvâfık-ı maslahat görünmekle münâsibleri lede't-teemmül sudûr-ı izâmdan Atâullah Efendi-zâde semâhetlü Şerif Efendi Hazretleri dâileri hilye-i maârifle mütehalli ve her fende ka'b-i âlî olmağın ve Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâsından saâdetlü Hayrullah Efendi Hazretleri bendeleri dahi ashâb-ı kemâlâttan ve lisân âşinâ zevâttan bulunmağın bu ikisiyle sûret-i matlûbe hâsıl olacağından müşârün ileyhimâdan Şerif Efendi dâilerinin reîs-i evvel ve Hayrullah Efendi bendelerinin reîs-i sâni tâyin buyurulması ve

bir de iki musahhihin mikdâr-ı kifâyede olup olmayacağı şimdi ki hâlde bilinemeyip encümen-i mezkûr küşâdında zuhûr edecek mesâlihın kesret ve killetine nisbetle mâlûm olabileceğinden encümen-i mezkûr küşâd olundukda orada tezekkür olunarak icâbına bakılması ve asıl encümen-i mezkûrun kâtibi olabilecek zevât fûnûn-ı edebiyede mâhir ve her vechile sebk ü rabt-ı kelâma kadir olması lâzımeden olmakla bi't-tabi encümen-i mezkûr âzâsından olarak bunlar musahhih tâyin buyurulacak zevât demek olup fakat reîslerin maiyyetinde istihdâm olunmak ve Encümen-i mezkûrca riyâsete âid olacak husûsât ile meşgul bulunmak üzere bir muvazzaf kâtibin memûriyeti ve ona muâvenet etmek üzere aklâm-ı şâhânedan yalnız encümen-i mezkûrda bulunmayı kendisine sermâye-i mefharet bilecek bendegândan birinin dahi maaşsız olarak kâtib-i sâni unvânıyla tâyin olunması tezekkür ve tensîb olunmuş.

İnteha

BEYANNÂME SÜRETİ

Müstağni-i beyân olduğu üzere her şeyde dâniş ve irfânın cehl ü nâdânîye rüçhânı bahs ü iştibâh kabûl eder mevâddan olmayıp her hâlde bilen ile bilmeyen aklen ve naklen seyyân olamayacağı ve heyûla-yı mâ'mûriyet ve medeniyet neşr-i maârifden başka birşeyle sûret-i husûl bulamayacağı hikmet-i amelîyyenin bir başlıca meselesi olup bu husûs-ı hayriyyet-nusûsun husûlü ise devletin himem-i gâye-i mütevâliyesine mütevakıf ve muhtâç bulunduğu vâreste-i külfet-i ihticâcdır. Hatta kevkeb-i kevkebe-i Devlet-i Osmâniyye'nin maşrik-ı şân ü şevketten tulûu hengâmında âfitâb-ı ulûm u fûnûnun diyâr-ı şarkıyyede eşi'a-nisâr olup taraf-ı saltanat-ı seniyyeden dahi ol vakitler neşr-i envâr-ı ilm ü mârifet emrinde ibrâz-ı himmet buyurularak fûnûn-ı mütenevviadan telif olunmuş olan birinci mücelledât ve âsâr-ı ahlâfa ber-güzâr bırakılmış olduğu hâlde ekser müellifin izhâr-ı belâgat ve yekdiğere müsâbakat ile kasabu's-sebk-i âferin olmaya hasr-ı emel ve bütün bütün tezyîn-i elfâz ve ibâreye bezl-i mâ-hâsıl ederek ekser müellefâtı

külliyât-ı ulûmun bir fer'i olan şiir ve inşâya hasr eylediklerinden şetâverân-ı bahr-ı maârif olan hüner-verân-ı eslâfın sâhil-i husûle getirmiş oldukları dürrer-i maârif asdâf u ıstılahât-ı amîka ve muhadderât-ı maânîsi hacb-i tâbîrât-ı dakîka içinde kalarak arûs-ı mânâ herkese çehre-nümâ olamadığına ve halbuki bu misilli kitaplar havass-ı enâm için olup avâm ondan istifâde-i merâm edemeyeceği bedîhiyyattan ve terbiye-i umûmiyye kazıyye-i hayriyyesini ise hasren ve kasren neşr ü tamîm-i fûnûn-ı mütenevvia mukaddeme-i müsellemesiyle istihsâl ve istintâc olunabileceği müsellemmâttan bulunduğu mebnî havâssın istîfa-yı haz edeceği tarz-ı belîğânenin ilerlemesine dakîka-şinâsân-ı rûzgârın teşvîk olunmasıyla beraber fûnûn ve sanâyi'a dâir olan âsârın dahi âmme-i nâsı anlayıp hisse-yâb-ı menfa'at olabileceği sûrette yapılmış ve bir taraftan dahi emr-i tahsîlin teshîline çalışması ehem ve elzem ve çünkü fûnûn u maârif mürûr-ı âsâr ile değişerek ve telâhuk-ı efkâr ile ziyâdeleşerek her asırda dellâl-ı efkâr bir türlü hüner ve san'at arz-ı izhâr etmekte ve kâlâ-yı girân-bahâ-yı ilm ü mârifet her gün bir başka nakış ile tîrâzende olup gitmekte olduğundan her devirde lâzım olacak fûnûn ve maârifin neşr ü tamîmi lâzimedenden ve bu husûsu mukaddemelerde dahi ahâlî-i İslâm beyninde mer'î ve mültezim olan mevâddan olmakla felehu'l-hamd zât-ı şevket-simât efendimiz hazretlerinin haslet-i memdûha-i lûtf u ma'delet ve hasîsa-i gayretkeşî-i dîn ü devlet-i mulûkâneleri iktizâ-yı meâlî-ibtigâ-yı âlîsınca taht-ı firûz-ı baht-ı şâhânelerini teşrîf-i meâlî-elîf buyurdukları rûz-ı mes'adet-bîrûzdan beri efkâr-ı sâibe-i şehensâhî îmâr-ı aktâr-ı bilâd ve terfih-i ahvâl-i ibâd cânib-i hayriyyet-i cânibine mâtûf ve ârâ-yı sâkıbe-i zılliyyet-penâhî bu niyyet-i hayriyyenin mâbihi'l-husûlü ve ikdâm-ı esbâb-ı vüsûlü olan terbiye-i âmme mâtde-i mühimmesinin istikmâli kavânîn-i esâsiyyesine masrûf olmasıyla asr-ı mehâsin-i hasr-ı asâr-ı şâhânelerinde günden güne envâr-ı ulûm u maârif kesb-i iştihâr ve intişâr etmekte bulunmuş. Ve az vakit zarfında pek büyük menfaatler müşâhede olunmuş olup ancak tezâyüdül-ulûmu bi't-telâhuk-ı efkâr müeddâsınca bunun daha ziyâde ilerlemesi ve âmmeye ehem ve

elzem olan kitapların bir an akdem vücûda getirilmesi için ashâb-ı hüner ve mârifetten mürekkeb bir cemiiyetin teşkiline lüzum görünerek mukaddemâ bâ-irâde-i seniyye maârif-i umûmiyye nizâmâtının müzâkeresine memûr olmuş olan meclis-i muvakkatte Encümen-i Dâniş nâmıyla böyle bir cemiiyet-i maârif-i menkabetin teşkîli ve tertîbi tezekkür ve tensîb olunmuş ve icrâ-yı iktizâsı sâye-i makderet-vâye-i hazret-i tâcdârîde derdest-i inşâ olan Dârü'l-Fünûn'un hitâmına bırakılmış ise de tertîb-bahşâ-yı usûl-ı encümen-i halk ve îcad-ı teâlâ şânühü ani'l-iştibâh ve'l-endâd hazretleri mısra-i berceste-i şân ü şevket ve beytû'l-kasîd-i kasîde-i şükûh u satvet olan zât-ı hümayûn-ı hazret-i şâhâneyi mukarîn-i meânî-i tevîk u teyîd ve mecmûa-ı nefîse-i adl u nasfet ve câmiü'l-usûl-ı hilâfet ve saltanat olan heyet-i muntazama-ı Devlet-i Aliyyelerin şîrâzedâr-ı devâm u teyîd buyursun. İzâle-i cehl-i tebea ve ifâza-i terbiye-i âmme niyyet-i hayriyyesiyle fûnûn u maârifin tesîsi usûl u kavâidi ve tâmîm-i fûrû u fevâidi hakkında derkâr olan ikdâmât-ı mütevâliye-i aliyye ve himemât-ı mütetâliye-i nâmütenâhiye-i mülkdârâneleri îcâbınca o vakit zarfında fûnûn ve maârifçe me'mûl olunmaz derece husûle gelmiş olan terakki-i esbâb-ı tahsîl bu cemiiyet-i hayriyyet-i in'ikadın evvelce küşâdını tâcîl ettiğinden Dârü'l-Fünûn'un hitâmına kadar beyhûde vakit geçirilmemek ve onda okutturulacak kitaplar dahi evvelce yetiştirilmek üzere cemiiyet-i mezkûrenin şimdiden küşâdı husûsu Meclis-i Umûmî-i Maârif-i Umûmiyye'de tezekkür olunarak Dârü'l-Fünûn'un hitâm-ı inşâatına kadar şimdilik ayda bir kerre Dârü'l-Maârif'de küşâd olunmak ve âzâ-yı dâhiliyyesi âtiyü'l-beyân vükelâ-yı fehâm ve ulemâ-yı a'lâm ve ecille-i ricâl-ı benâm ve âzâ-yı hâriciyyesi sâir zevât-ı maârif-i ittisâmdan ibâret olmak üzere cemiiyet-i mezkûrenin akd olunması ve sudûr-ı izâmdan Atâullah Efendi-zâde semâhetlü Şerif Efendi Hazretlerinin reîs-i evvel ve Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâsından saâdetlü Hayrullah Efendi Hazretlerinin dahi reîs-i sâni tâyin buyurulması bi't-tasvîb hâk-i pâ-yı âlîden istîzân olundukta ol vechile Encümen-i Dâniş'in küşâdı ve müşârün-ileyhimânın memûriyetlerinin icrâsı husûslarına

irâde-i kerâmet ifâde-i hazret-i Zillulâhîbî-dirîğ ve erzân buyurulmuş olmağın hemân Cenâb-ı Hak pâdişâh-ı adîmü'l-misâl ve şehensâh-ı deryâ-nüvâl-ı velini'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerini kâffe-i husûsâtta tevîkat-ı samedâniyyesine makrûn ve ömr-i şevket-i şâhânelerin fevk-ı mâ-yetasavver-i efzûn buyurmak duâ-yı vâcibü'l-edâsı îfâsıyla beyân-ı keyfiyyete ibtidâr olundu.

İnteha.

Encümen-i Dâniş'in âzâ-yı dâhiliyyesi, reîsleriyle beraber kırk olup âzâ-yı hâriciyyesi de otuz üçü buldu. Bunların esâmîsi eski sâlnâmelerde mukayyedir. Âzâlar içinde ashâb-ı fazl u maârifden haylice zâtlar var idi. Lâkin, ekserîsinin meşâğlı umûr-ı maârifle iştigâle müsâid bulunmadığından fiilen encümene hizmet edecek zâtlar pek az idi. Âzâ-yı dâhiliyyenin şerâit-i intihâbiyyesinde, vükelâ beyninde ihtilâf vâki oldu. Ekserîsinin reyine göre vükelâdan bâzı zevâtın âzâ-yı dâhiliyye idâdına idhâliyle Encümen'e şeref verilmek üzere iktidâr-ı tercüme ve telîf kâfi görülmek, bâzıların reyine göre fiilen tercüme ve telîf ile meşgûl olacak zevattan intihâb olunmak tensîb olunmuş idi ki, Âlî Paşa da bu ikinci kısmın reyinde idi. Hatta, "Biz bu işin içine girmeyelim! Âhengini bozarız!" demiş ise de ekseriyet-i ârâ ile fiiliyâta nazar olunmayıp iktidâr-ı zâtî ile iktifâ olundu. Emr-i intihâba zâtîyât da karıştırılmakla asla ehliyeti olmayanlar da kırklara karıştı. Encümen'in binası sağlam bir esas üzerine kurulamadı. Âlî Paşa'nın bu husûsda söylediği doğru çıktı. Encümen'in sûret-i teşkiline ve vezâif-i mahsûsasına dâir nizamnâme yapıp âzânın esâmîsiyle beraber îlân eyledi. Gerek dahilî ve gerek hâricî âzâlara bâlâsı tuğralı birer kıt'a ruûs-ı hümayûn verildi. Ahmed Cevdet Efendi de âzâ-yı dâhilî intihâb olunmuş bulunduğundan bir ruûs da ona verildi.

Encümen-i Dâniş'in resm-i küşâdı huzûr-ı hümayûnda icrâ olunmak mukarrer olduğundan hîn-i küşâdında heyet tarafın-

dan bir makâle-i hitâbiyye irâdı tensîb edildi. Encümen âzâlarından arzu edenlerin birer makâle-i hitâbiye kaleme almaları ve tercîh olunacak olanların kırâat olunması tenbîh olundu. O yazılan hitâbelerden Ahmed Cevdet Efendi'ninki cümleye tercih olundu.

Ders defterlerimde bulunan o hitâbenin sûreti budur:

HITÂBE

Âlemde ilim ve mârifet gibi bir şeref ve meziyet olamaz. Ve insanın metâlib-i zâtiyyesinin esbâb-ı tahsiliyyesi sanâyi ve maârifden başka birşeyle husûl bulamaz. Her neye olursa olsun ve her nerede bulunursa bulunsun hüner ve mârifetin kadr ü kıymeti inkâr olunamaz.

"Hel yestevillezîne ya'lemûne ve'llezîne lâ ya'lemûn." [Zümer, 9] Bu gördüğümüz sâ mân ü intizâm ve ahvâl-ı enâm ve hüsn-i muâşeret havâssı ve avam hep ilm ü hünerle husûle gelmiş bir eser değil midir? Ve meşhûdumuz olan bunca garâib-i umûr ve sûret-i âsâyiş ve huzûrun nazar-ı im'ân ile bakılıp mîzân-ı dikkat hakikat-i şînâsiye vuruldukta Dâniş ve Maârifden başka bir sebebi var mıdır? Bunun için feth-i ebvâb-ı ilm ü hükûmet tertîb-i esbâb-ı hüner ü mârifet ile terbiye-i umûmiye kazıyye-i hayriyyesinin iştihâr ve intişârına sarf-ı himmet eyleyen devletlerin cerîde-i halleri şîrâzegîr-i silk-i intizâm u reâyâsının mesele-i âsâyişbâlleri sûret-pezir-i beka ve devâm olageldiği bahs ü iştibâh kabûl eder mevâddan değildir. Ve insanın mâhiyeti hayvân-ı nâtık olduğundan iki cihetli olup hayatının emr-i muhâfazası ve hiss ü hayatı hasebiyle ihtiyâcât-ı cismâniyyesinin husûle gelmesi vesâilinin istihsâlinde medeniyü't-tab olduğundan emr-i temeddünce zarûriyyü'l-ihtiyâc olan es-bâb-ı teshîliyyenin istikmâlinde fûnûn-ı tabiyye ve riyâziyyeye muhtâcdır. Cihet-i ruhâniyyesi yâni nâtık ve külliyyât-ı umûru müdrîk olması hasebiyle dahi

istîfâ-yı lezâiz-i rûhâniyyesi için bittabi mesâil-i hikmet-i İlâhiyye'ye mâil ü sâlik ve gıdâ-yı ruhânîsi mesâbesinde olan şîr ü inşâ ve nüket ü mezâyâ istimâna pek aşırı râgıb u mütehâlik olagelmıştır. Bunun için fenn-i hikmet-i İlâhiyye'ye dâir birçok kütüb ü me'ser yazıldığı gibi edebiyattan dahi bunca âsâr ve mücellidât-ı kesîre rişte-i tahrîrât kılınmış ve tezyîn ü tehzîb-i kelâm için fevkalâde vesâir fûnûn-ı lâzimededen ziyâde bezl-i cell-i ihtimâm olunmuştur. Ya bir söz için bu kadar emek sarf eylemek abes ile iştigal demek olmaz mı denilmesin! Zîrâ bu âlem-i muzâhirde söz gibi nefis-i nâtika-i insâniyyeye mües-sir birşey yoktur. Bu sebebdan meydân-ı ma'reke ve pür-hâşda can ve baş telâşında iken bir söz ile gayrete gelerek nice yüz bin adam mevki-i fedâkârîde sâbit-kadem olup indinde en azîz ve lezîz olan hayatını bir söze değıştiğı ve bir söz ile rûh-ı insânı fevka mâ-yetasavver ve bin cihân değer şevk u şâdümânî kesb edegeldiğı pekçoktur. Sözün rifat-ı kadri nasıl inkâr olunabilir? İnsanın hayvan ve sâireden mâ-bihî'l-imtiyâzı olan sıfat-ı mâdîhası ve tercümânü'l-kalb ve dellâl-ı âlem-i gayb olan lisânın olanca bîdâ'a ve sermâyesi söz değil midir?

Söz gibi âlemde metîn ve pâydâr bir eser var mıdır? Eyyâm-ı mâziyyede gelip geçmiş ve cemî-i âsârı münderis olup dâr u diyârı unutulmuş bunca sâhib-i kemâl ve kudret olanların adını yâd ettiren ve bunca ashâb-ı dâniş ve irfânın nâmını encümen-i âlemde dâstân eden söz değil mi?

Tûfân-zede-i fenâ olan ümem-i sâlifenin ihtirâ etmiş oldukları bunca sanayi-i garîbe ve âsâr-ı acîbe bütün bütün mahv olup gitmiş iken ol vakitler bir şâirin söylediğı söz mahv olmayarak bu kadar emvâc-ı havâdis içinde yuvarlanıp geliyor! Sözün büyüklüğüne bundan büyük delil ister mi? Ancak sözün kadr ü kıymeti söyleyenin mâlûmât ve mârifetine göredir. Zîrâ söz kârgâh-ı derûnda dokunmuş bir kumaş-ı bukalemun olduğundan âb ü tâb ü tarâveti ve çârsûy-ı kabiliyette kıymeti kuvve-i âkılanın ter-i desti-i terbiyesine göre olur. Bu cihetle sözün gerek böyle dil-dûz ü ciger-sûz olması ve gerek dâmen-i haşre kadar pâydâr olacak derecede bulunması dahi ilm ü kemâle

mütevakkıfıdır. Her lisâna şeref veren şâmil olduğu fûnûn u maârifdir. Fûnûn-ı maârifî hâvi olmayan lisân her ne kadar zâten mükemmel ve muntazam olsa bile âsâr-ı îâmardan mahrûm olan arazi-i hâliye gibi addolunup netekim arazinin hudûdu bi't-tâyin kedd-i yemin ile envâ-ı tarhlar açılmadıkça dilnişîn ve mâmûr olmaz ise lisan dahi tahdîd olunup da onun üzerine îmâl-i fikr-i medîd ile dîvânlar ve fûnûn-ı mütenevvîadan kitaplar yazılmadıkça müteber ve meşhûr olamaz! Bu sebebden nâşi mahzâ lisânın terbiyesi ve sözün tarz-ı belâğat üzere olması için ulûm-ı edebîyyeden elsin-i adîde üzere bu kadar kitaplar telif olunmuştur. Velhâsıl insanın gerek havâyic-i cismâniyyesi hasebiyle tahsîl-i ulûm ve maârifte muhtâc idüğü vâreste-i külfet-i ihticâcdır. İşte bu emr-i ehemme hizmet etmek için muhassenât-ı asriyyeye ilâve-i cemîle olmak üzere Encümen-i Dâniş nâmıyla bizim gibi âcizlerden mürekkeb işbu cemiyetin in'ikad ve küşâdı husûsuna müsâade-i seniyye bi-dirîğ buvrulmuştur. Cenâb-ı Hakk'a çok şükürler olsun, bizi bir pâdişâh-ı hakâyık-iktinâha bende etmiştir ki bendegân ve tebeasın, sinn-i temyîz-i dâniş ü irfâna îsâl için efrâd u etfâl gibi mehd-i merhamet-i seniyyelerinde terbiye ile ihsân ü inâyet-i celîlesin itmâm ü ikmâl ediyor. Bizlerin ise her husûsda acimiz ber-kemâl olduğu misillü bu bâbda dahi izhâr-ı acz ve ibtihâl-dan gayrı bir diyeceğimiz ve âciz olduğumuzu bilerek vüs'-i kemterânemiz mikdârı çabalamaktan başka bir işleyeceğimiz yoktur. Hemân miftâhu'l-ebvâb ve lisebebi'l-esbâb-ı teâlâ şânuhu anî'l-şekki ve'l-irtiyâb hazretleri intizâm-bahşâ-yı usûl-ı adl ü tertîb-fermâ-yı fusûn-ı satvet ve saltanat olan velîni'met-i bî-minnetimiz efendimiz hazretlerinin ömr ü şevket-i şâhâ-nelerin efsûn ve vücûd-ı âlem-sûd-ı mülûkânelerin âfât-ı sûriyye ve mâneviyyeden masûn buyursun. Âmin bihürmeti seyyidi'l-mürselîn.

İnteha.

Bu hitâbe tebyîz olunup hazır edilmişti ki altmış yedi sene-

si Ramazân-ı şerîfinin on sekizinci Çarşamba günü Bâb-ı Âlî'ye zât-ı şâhânenin, ertesi günü Vâlide Sultan'ın inşâ-kerdesi olan Dârü'l-Maârif'e teşrîf ile Encümen-i Dâniş'i küşâd buyuracakları haberi geldi. O gün pek geç vakit Âlî Paşa, Cevdet Efendi'yi yanına çağırıp: "Sizin yazdığınız makalenin kıraatinden evvel, Sadrazam Efendimizin bir nutk-ı münâsible feth-i bâb-ı makâl eylemeleri münâsib olur. Bunu kendilerine arz ve ifâde ediniz." dedi. Cevdet Efendi, Reşîd Paşa sâhilhânesine geldiğinde gece olmuş idi. İftarcular ve züvvârın kesretinden hâlî bir vakit bulunup da meseleyi anlatmak müşkil idi. Bir fırsat buluncaya kadar gece yarısı oldu. Ondandır da Reşîd Paşa mesâil-i mühimme ile meşgûl olduğundan ancak sahûr vakti hareme girdi. Ferdâsı Perşembe günü de erkenden çıkıp Dârü'l-Maârif'e gitti. Hülâsa-i kelâm bir nutuk yazmaya vâkit bulamadı. Zât-ı şâhâne erkence Dârü'l-Maârif'e teşrîf buyurdu. Bilcümle vükelâ ve âzâ-yı encümen huzûr-ı hümayûnda kâim oldukları halde Reşîd Paşa bi'l-bedâhe bu nutku îrâd eyledi:

REŞİD PAŞA'NIN NUTKU

Velî-nîmet-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimizin ibtidâyı taht-ı saltanat-ı seniyyelerine revnâk verdikleri yevm-i mes'ûd ki lehü'l-hamd devlet ve mülkde terakkîsi görülmekte olan kuvvet ve mâmûriyetin ve âlemin nâil olduğu saâdet ve emniyetin mebd-i mübârekidir. İşte ol gün pâdişâhımız bâb-ı adâleti teyemmünen açmışlar ve mehâmid-i ahlâk-ı seniyyelerinin bürhân-ı bâhirini göstermişler idi. Sonra insana insanlığı bildirecek ve herkesi dünya ve âhirette saâdet ü selâmete erdirecek ulûm u maârifin intişârına dahi bir tarîk-i suhûlet açarak Cenâb-ı Hakk'a şükürler olsun az vakit içinde semere-i nâfiasını ve irfân-ı hakikî-i şâhânelerinin dahi delîl-i kavîsini gösterdiler. İşte bunun tedâbir-i mütemmimesinden olmak üzere bu Encümen-i Dâniş'in teşkilini dahi murâd buyurup vâlide-i muhteremelerinin eser-i âliye iktifâen ihyâ buyurdukları böyle bir eser-i celîlde bu cemiyet-i hayriyyenin bed'i günü teşrîf-i

şâhânelerini dahi dirîğ buyurmayarak cümle kullarını ihyâ buyurdular. Bizler nasıl bahtiyâr adamlarız ki hayırlı bir asra yetişerek envâ-ı niam-ı sûriyye ve mâneviyye ile mütenaîm ol-maktayız. Ve bizim evlâdlarımız bizden ziyâde bahtiyârdır ki her bir nîmette bizlerle müşterek olduktan başka kemâlât-ı insâniyyeye lâzım olan ulûm ve maârifin esbâb-ı suhûletini dahi inâyet-i veli-nîmetle hâzır ve âmâde bulmaktadırlar. Hak teâlâ hazretleri sâye-i şâhâneyi üzerlerimizde dâim buyursun. Âmin! Veli-nimet efendimiz Encümen-i Dâniş'in küşâdını emr ü fermân buyurdular.

İnteha.

Reşîd Paşa'nın nutkundan sonra Encümen-i Dâniş Reîs-i sânisî Hayrullah Efendi, Cevdet Efendi'nin yazmış olduğu makâle-i hitâbiyyeyi okudu. Ondan sonra Encümen'in birinci eseri olarak Kavâid-i Osmâniyye huzûr-ı hümayûna arz u takdîm olundu. Ve tab' u temsîli fermân buyruldu. Onun emr-i tab'ı da Encümen için ibtidâ-yı müzâkere addolundu. Bunun üzerine Sultan Abdülmecîd hazretleri Reşîd Paşa'ya hitâben "Cevdet Efendi, pâyesi terfî ile taltîf olunsun. Fakat kendisinin sahîhan memnûn olacağı sûrette olmalıdır. Orasını artık Şeyhülislâm Efendi ile müzâkere ediniz." buyurdular ve saray-ı hümayûnlarına avdet eylediler.

Âlî Paşa hemân Reşîd Paşa'nın yanına gidip sâlifü'z-zikr nutku tekrar ettirdi. Ve sûretini aldı. Cevdet Efendi de bir sûretini aldı. Tab' olunmak üzere Takvîm-i Vekâyî' ve Cerîde-i Havâdis'e gönderildi.

Pederim, Reşîd Paşa'nın kudret-i kitâbet ve kuvve-i nutkiyyesini anlatırken der idi ki, "Söylediğini yazmak ve yazdığını söylemek Reşîd Paşa'ya mahsûs bir haslet idi. Kendisi söyleyerek bir kâtip yazdığında tashihe muhtâc olmayan bir müsvedde meydana gelirdi. En özenilerek yazdığı gibi söz söylerdi." Reşîd Paşa kudret-i kitâbet ve hitâbeti kendisinde cem etmiş cerbe-

ze-i nutkıyyesi nevâdirâttan bulunmuş bir zât idi. Bu iktidârına mâlûmât ve dirâyet, zekâ ve fetânet ve azm ü cehd ve faâliyet de munzem bulunurdu. Her milletde zamanın nâdiren yetiştirdiği zevâttan idi.

Fuâd Paşa ile Âlî Paşa da diplomaside mâhir zevâttan idiler. Fuâd Paşa da kuvve-i nutkıyyesi mükemmel ve hâzır cevap olup mazmûnlar ve nükteli sözler söylerdi. Lâkin nutku başka, inşâsı başka idi. Âlî Paşa ise pek güzel yazdığı hâlde kuvve-i nutkıyyesi hiç yok idi.

Encümen-i Dâniş'in küşâdı günü sâdır olan irâde-i seniyye-i şifâhiyye mücebince Cevdet Efendi tarîkınca altmışlıya terfi olundu.

Encümen-i Dâniş küşâd olunduktan sonra ayda bir kerre Dârü'l-Maârif'de in'ikada başladı. Evvel emirde cereyan eden müzâkereden biri Kavâid-i Osmâniyye ile lisanımızın kavâidi zabt olunduğundan bir de lûgat kitabı yapıp, lisanımızda zebanzed olan Arabî ve Fârisî vesâir ecnebî lafızlar kendi lisanımızdan addedilerek tâyin ve tahdîd edilip hâriçde kalan elfâz-ı garîbe istimâlinden vazgeçmek meselesi idi. Öyle bir lûgat-ı Osmâniyye telif olunmak üzere bir komisyon teşkil edildi. İlm-i târih de birkaç kısma taksîm ve âzâdan bazı zevâta tevzî olduğu sırada bin yüz seksen sekiz senesinden bin iki yüz kırk bir senesine kadar olan vekâyî'in yazılması Cevdet Efendi'nin uhdesine verildi ve elfâz-ı garîbe istimâlinden ve tekellüfât-ı münşiyânedен sarf-ı nazarla herkesin anlayacağı tâbirât ile yazılması tenbih olundu. Onun üzerine Cevdet Efendi, Târih-i Cevdet'in tahrîrine başladı. Bi'l-fiil işe yarayacak âzâya tevzî olunan telîfât içinde Târih-i Cevdet'ten başka bir eser meydana çıkarılamadı.

Reşîd Paşa, mevki-i iktidârda bulundukça siyâsiyâtadaki mahâret ve mesâisiyle hâricen düvel-i muazzama ile teyîd-i münâsebât ve dâhilen neşr-i ulûm ve tanzîm-i kavânîn-i cedîde ve nizâmât ile az zamanda pekçok işler görerek devlet ve millettine hizmetler etmiştir. Teceddüd ve terakkî ol vechile gitse idi,

kendisi hep mevki-i iktidarda bulunup da o hizmetlerde devâm mümkün olsa idi, daha pekçok şeyler meydana gelmiş olurdu. Hatta mevkiinden emin olamayarak, bâzan hayâtı için korkular geçirerek, her mevkie geçtikçe azminde devâmı da kendisinin pek büyük ikdâm ve sebâtını ibrâz eyler. Lâkin, bu gayyûr adam ikide birde mevkiinden atılarak başladığı şeyi öbür mevkie gelişinde ikmâle mecbûr oluyor. Mevki-i ikbâlde bulundukça dahi birçok düşmanları onunla uğraşıyorlardı. Az zamanda meydana getirdiği âsâr-ı nâfiânın mühimlerinden bulunan Encümen-i Dâniş'in küşâdı da ona yeniden düşmanlar peydâ etmiş ve bunlar arasında sâhib-i nüfûz bir düşman daha kazandırmış oldu! Şöyle ki, Encümen-i Dâniş'in küşâdı günü vükelâ ve memûrîn iki sınıfa taksîm olunup biri ashâb-ı dâniş addolunan Reşîd Paşa takımı idi. Diğer kısım bunların hâricinde kalmakla onlar Reşîd Paşa'ya dilgîr olmuşlardı. Hâricde bırakılanlardan biri de Fethi Paşa idi ki, dâmâd-ı şehriyârî ve o anda Tophâne Müşîri ve mazhar-ı kemâl-i teveccüh-i şehriyârî olarak âdetâ müsteşâr-ı saltanat makâmında idi. Evvelleri usûl-i cedîdenin vaz-ı tesîsinde Fethi Paşa, Reşîd Paşa ile hem-efkâr iken muahharan araları şeker-âb oldu. Aralarındaki burûdet Encümen-i Dâniş'in küşâdı gününde kesb-i şiddet eyledi. Ondan sonra Fethi Paşa Meclis-i Maârifin işlerini tervîcde ekseriyâ taraf-ı hilâfda bulunmuştur. O zaman Kaptân-ı Deryâ olan Dâmâd Mehmed Ali Paşa da, Reşîd Paşa'nın pek büyük düşmanı olup dâimâ ona zıd bulunur, onun aleyhinde entrika çevirip, umûr-ı hükûmeti kendi eline almak isterdi. Reşîd Paşa ise re'yinde muşır, azm ü sebât sâhibi bir zât olup hiçbirine ser-fürû etmezdi.

Fethi Paşa'nın Reşîd Paşa'ya gücenmesi netîcesi olarak 1268 senesi rebîü'l-âhiri beşinde Reşîd Paşa azl edilerek Raûf Paşa sadrâzam oldu. Bir hafta sonra Reşîd Paşa'ya Meclis-i Vâlâ riyâseti tevcih buyuruldu.

Cemâziye'l-evvelin on sekizinde yine Reşîd Paşa sadrâzam oldu. Mısır Vâlisi Abbas Paşa'dan âzâ-yı hânedânı ve pederinin emekdârları müşteki olup, umerâ-yı Mısıryye takım takım İstanbul'a gelerek gördükleri bed muâmeleden şikâyet etmekte

olmalarıyla, Reşîd Paşa'nın onları sahâbet etmesinden Abbas Paşa ile aralarına burûdet ve mübâyenet düşmüştü. Bâb-ı Âlî ile Mısır vâlisi arasındaki mübâyenet iyi birşey olmadığından, bunun refi için Sadâret Müsteşârı Fuâd Efendi'nin memûriyet-i mahsûsa ile Mısır'a îzâmı karâr-gîr oldu. Bundan başka Mehmed Ali Paşa mahdûmları ve kerîmeleri pederlerinden kalan mirası istemekte, Abbas Paşa da buna yanaşmamakta bulunduğundan bu miras meselesine de bir sûret vermek lâzime-i hâlden olmakla, bunun için de ulemâdan birinin birlikte gitmesi tensîb olunarak Fuâd Efendi'ye Cevdet Efendi terfîk edildi. Altmış sekiz senesi Cemâziyelâhiresinin üçüncü günü Sâik-i Şâdi nâm fırkateyn vapur-ı hümayûnuna râkiben Mısır'a hareket eylediler. Mâh-ı mezkûrun on beşinci günü Mısır'a vâsıl oldular.

Fuâd Efendi'yle Cevdet Efendi Mısır'da Haysun nâm saraya misafir edildiler. Mevsim ilkbahar olup İstanbul'da henüz Boğaziçi'ne nakl olunmamış iken Mısır'ı pek sıcak bulan Cevdet Efendi, İstanbul'u hatırladığı gibi Reşîd Paşa'dan iftirâk da ona güç gelmiş olduğundan bir gazel söylemiş idi ki o gazelin âhir beyitleri şunlardır:

"Anıp İstanbul'u feryâdım ile eylerim âhenk
Burada ûd u kanûn perdesin gûş ettiğim demler
Geline yâda Cevdet ağlarım sadr-ı kerem-kârın
Der-i lûtfunda ekdârı ferâmûş ettiğim demler
Reşîd Paşa-yı deryâ-dil ki Nil-asâ akar eşküm
Gelüp yâda mey-i feyzi ile cûş ettiğim demler"

Fuâd Efendi bu memûriyette muvaffak oldu. Mısır'ın senevî altmış bin kese vergisini seksen bin keseye iblâğ ettirdi. Miras meselesi de sulhan tesviye olundu.

Mısır beylerinin emelleri Abbas Paşa'nın azl ü tebdîli olduğu hâlde Fuâd Efendi'nin o yola gitmemesinden dolayı, ondan memnun olmamışlar ise de Abbas Paşa pek memnun oldu. Fuat

Efendi'nin hizmeti devleti nezdinde makbûl oldu.

Mısır ricâlinden bundan hoşnud olmayanlar Fuâd Paşa'nın uzlaşmak sûretiyle işi tesviye eyleyip Abbas Paşa'nın azli yoluna gitmemesi, Abbas Paşa'dan aldığı birçok altınlara tamâ'an olduğunu söylemeleriyle iyice güft-u-gû olmuş ise de Mısır'da Fuâd Paşa ile bulunmuş olan pederim derslerimizin Mısır'a âid bu kısmını takrîrinde Fuâd Paşa'ya Abbas Paşa tarafından bir meblağ-ı cesîm verildiği muhakkak ise de, Fuâd Paşa göreceği hizmeti o para meselesine uydurarak yapmayıp, Abbas Paşa ile uzlaşmak cihetini devletine nâfi gördüğü için öyle yapmış ve bundan memnun kalan Abbas Paşa da ona atıyye vermiş olduğunu anlatmış idi. Cevdet Efendi, paraların vürûdunu bildiği hâlde, o meblağ-ı küllînin mikdârını ne Cevdet Efendi Fuâd Paşa'ya sormuş, ne de Fuâd Paşa ona söylemiştir.

Fuâd Efendi, Mısır'dan avdet eylediğinde gördüğü hizmeti Reşîd Paşa da takdîr ve tahsîn eyledi. Lâkin, bu takdîrâtını söylediği zaman tavrındaki donukluk birşeye adem-i memnûniyetini hissettiriyordu. Buna Fuâd Efendi, Abbas Paşa'nın azli cihetini tutsa idi, Reşîd Paşa daha daha memnûn olacağı mânâsını veren olmuş ise de Reşîd Paşa o fikirde olsa kendi gönderdiği Fuâd Paşa gider iken onu hissettirmesi ve ona o yolda talimat vermesi lâzım gelmez mi?

Hâlbuki, o husus için muvâfık ve münâsib göreceği sûretle hareketle tamâmıyle muhtâr olarak göndermiş. Mehmed Ali Paşa'ya verilecek fermânın evvelce müsveddesini kendisi yazdığına, koymuş olduğu senevî seksen bin kese vergi, onun azli ile yerine geçen hey'et-i vükelâ tarafından altmış bin keseye tenzîle muvâfakat olunması, o vakitten beri Reşîd Paşa'yı üzmüş olan mesâilden bulunduğundan, Fuâd Paşa'nın onu seksen bin keseye iblâğı Reşîd Paşa'nın o husûsdaki emelinin husûlü demek idi.

Bir de Abbas Paşa İngilizlere yaklaşıp, hatta İngilizleri kendinden hoşnûd eylemek üzere Mısır'dan Süveyş'e bir demiryolu inşâ ettirmiş ve kendi mevki'ini husemâsına karşı temîn

eylemiş. O zaman Reşîd Paşa ile Abbas Paşa beyninde mübâ-yenet vukûa gelip, Reşîd Paşa, Abbas Paşa aleyhinde bulundu-ğu hâlde Abbas Paşa'nın İngilizler ile arası iyi olmasından ona birşey yapamadığı ve yapmayı muvâfık bulmadığı vâkıf olanlar- ca mâlûm olması keyfiyeti, Fuâd Paşa'nın azl yolunu tutmasın- dan muğber olmasına zıd düşerek, bir tenâkuz meydana getirir ve bir sebep-i diğerin mevcûdiyeti kendini hissettirir. Belki Mehmed Ali Paşa'nın kendi önüne serdirmek istediği altmış bin kese, yani üçyüz bin lirayı itip bakmamış olan o büyük adam, kendi şâkirdinin de atıyye olarak dahi verilen altınlara öylece muâmele eylediğini göremediğinden dolayı mahzûn olmuştur. Bu Mısır memûriyetinden sonra, Reşîd Paşa ile Fuâd Efendi arası zâhiren yine evvelki gibi pek iyi gitmekte ise de bâtinen biraz şeker-âb oldu.

ZEVK U SEFÂHAT

O zamanın Meclis-i Vükelâ heyeti sadrâzam, şeyhülislâm, serâsker, kapdân-ı derya, Tophâne müşîri, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye reîsi, Hâriciyye nâzırı, Mâliye nâzırı, Hazîne-i Hâssa nâzırı, Evkaf-ı Hümayûn nâzırı, Ticâret nâzırı, Zaptiye müşîri, Müsteşâr-ı sadr-ı âlî, Vâlîde kethüdâsı olanlardan ibâret idi. Sadâret mâzûllerinden bâzıları Meclis-i Âliye memûriyeti ünvânıyla Meclis-i Vükelâ âzâsından addolunurlar- dı.

Sadrâzam, serâsker, kaptan-ı deryâ, Tophâne müşîri, Mec- lis-i Vâlâ reîsi, Zaptiye müşîri dâimâ vüzerâdan, Müsteşâr-ı sadr-ı âlî, rütbe-i bâlâ ashâbından, sâirleri bâzan vüzerâdan ve bâzan rütbe-i bâlâ ashâbından bulunurlardı. Vezir olan vü- kelânın şehriye altmış binden yüz bin kuruşa kadar Hazîne-i Mâliye'den muhasses maâşları ve mükemmel tâyinâtları ve rütbe-i bâlâ ashâbının otuz bin kuruşdan elli bin kuruşa kadar maâşları ve et, ekmek tâyinâtları olduktan başka nezâretlerin ekserinde nâzırlara mahsûs harçlar dahi var idi. Ale'l-husûs Mâliye nâzırının tahsildâriyyesi küllî mikdâra bâliğ oluyordu.

O vaktin bin kuruşu, yirmi dirhem miktârı altına yâhûd üçyüz yirmi dirhem kadar sîm-i hâlise müsâvi idi.

Bâb-1 Âlî ricâlinden Deâvî nâzırı ve Beylikçi ve Âmedî ve Teşrîfâtçı bulunanlar, rütbe-i ûlâ sınıf-ı evvelini hâiz olup, şehriye on iki bin beş yüz yirmi bin kuruşa kadar maâşları ve mikdâr-ı kifâye et ve ekmek tâyinleri, bâzılarının mansûblarından harçları dahi var idi. Sadrâzam ve Hâriciye mektûbçuları ve Dîvân-ı Hümâyûn tercümânı, Dâhiliye ve Hâriciye kâtibleri ve Meclis-i Vâlâ tahrîrât müdürü ve Dava nâzırı muâvin-i evvel ve sânisî ve Evrak müdürü bulunanlar rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisini hâiz olup, şehriye altı binden on bir bin kuruşa kadar maâşları ve bâzılarına Taşra vüzerâsı Kapu kethüdâlığı ilâve-i memûriyet edilerek bunun için dahi şehriye bin kuruşdan iki bin beş yüz kuruşa kadar maâş veriliyordu. Bu mansıb sahiblerinin maiyyetlerindeki kalemler de rütbe-i sâniye ashâbından üçer bin kuruş şehriye maâş alır, müteaddid ser-halîfe ve muâvin ve mümeyyizler bulunurdu. Âmedî odasının usûl-ı müttehizesi mücebince rütbe-i sâniye ashâbından yirmi nefer hulefâsı olup, şehriye ikişer bin beşer yüz ve kudemâsının daha ziyâde maâşları vardı. Sâir aklâm, Bâb-1 Âlî'de mevcûd olan ketebenin rütbeleri mütefâvit olduğu gibi şehriye maâşları dahi yirmi beş kuruşdan iki bin beş yüz kuruşa kadar bulunur idi.

Divân-ı Hümâyûn kalemiyle ondan müfrez Mühimme Rü'ûs ve Tahvîl kalemlerinde bulunan ketebenin senevî seksen bin kuruşdan yirmi bin kuruşa kadar bedel ile mukayyed zeâmetleri olup bilâ-veled vefatlarında bedel-i zeâmetleri maâşa tahvîl ile o kalemlerin ketebesine tahsîsi nizâma rabt olunmuştu.

İşte Bâb-1 Âlî'nin icmâl-i ahvâli bu minvâl üzere olup devâir-i sâire ricâlî ve memûrîn ve ketebesî onlara mukayyes idi.

Şeyhülislâm'ın maâş ve tâyinâtı şehriye yüz bin kuruşa bâliğ olurdu. O vakit on yedi, on sekiz kadar sudûr-ı kirâm bulunup, bunların eskisine yani en evvel Rumeli pâyesi almış ola-

na âlim olsun, câhil olsun reîsü'l-ulemâ denilip onun şehriye maâşısı on beş bin kuruş idi. Diğer Rumeli pâyelilerinin arpalıkları ile zamîmesi olan maâşları şehriye dokuz bin kuruş ve Anadolu pâyesinde bulunan sudûrun şehriyeleri yedişer bin kuruş idi. İstanbul pâyesinde dahi bir hayli zevât bulunup, bunların arpalıkları dahi şehriye üçer bin beşer yüz kuruşa iblâğ olunurdu. Sâir mevâlînin arpalıkları ve müderrisînin maişet ve maâşları mütefâvit sûrette idi.

O zamanki memûrîn-i hükûmetin kimisi de hâne ve sâhilhâne tedârikine muhtâc bulunmakla, arasına bâzılarına atâyâ-yı seniyye veriliyordu. Müteneffizîn ve müntesimîne şuradan buradan haylice hediyeler gelirdi. Bol bol maâşlar her ay çıktığı hâlde sefâhat de ilerlemiş olduğundan, bunlardan çoğu sıkıntı ile geçinirler ve bir haylisi de medyûn idi. Mesîreler ashâb-ı zevk ile leb-â-leb doluyor, kalbe keder ve zihne gam getirecek şeylerden herkes ictinâb ediyor. Bir hayât-ı behiştî imrârına çalışılıyor. Zevk ve neşe hükümrân oluyor. Sanki dünyaya cennet yapılmak isteniliyordu! Şirket vapurlarının Boğaziçi'ne işlemeye başlaması sâhilhânelerin fiyatını terakkî ettirmiş, her tarafta emlâkin kıymeti yükselmiş, alafranga melbûsat ve tecemmülâta rağbet, hanımların dahi alafranga giyinmeleri, mevâdlar o zamanlar başlamış idi. Alafranga libâs ve moda Saray-ı Hümayûn'a da dâhil olmuş idi. İstanbul'da ahz u itâ çoğaldı. Esnâf takımı zengin oldu. İstanbul'da bir servet-i kâzibe görülüyordu. Halbuki emr-i ticâretce ithâlât ve ihrâcâtın müvâzenesi bozuldu. Avrupa'ya ale'd-devâm nukûd-ı külliye gidiyordu. Müvâzene-i mâliye şaşıp devletin vâridâtı masârifini korumuyordu. Halbuki Hazîne'nin ahvâline Bâb-ı Âlî'ce mâlumât-ı sahîha olmadığından muvâzeneye ehemmiyet verilmiyordu.

1267 senesinde Mâliye Nâzırı Nâfiz Paşa bu hâlden şikâyete başladı ve bir gün Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da "İşte! Bu ay başında aylıklar verilemeyip bir hafta tehîre mecbûriyet görüldü!" demesiyle vükelâ şaşırdı, telâşa düştü. "Bir ayın âhirinde herkes müstahak olduğu aylığını yeni ayın birinci gü-

nü isteyip de verilemezse Hazîne iflas etmiş olmaz mı? Hâlimiz ne olur?" diye düşünmeye başladılar. Reşîd Paşa da, "Zât-ı şâhâne bunu duyarsa ne buyurur?" diye telâşa düştü. Bunun üzerine Mâliye Hazînesi'nin hâlini anlamak üzere Meclis-i Vâlâ Dâiresi'nde bir komisyon teşkîl olup, buna Serâsker Rüşdü Paşa, Hâriciye Nâzırı Âlî Paşa, Müsteşâr-ı Sadr-ı Âlî Fuâd Efendi ile ol vakit Mâliye'de defterdar bulunan Hâlid Efendi memûr oldu. Hazîneden defterler getirilip îrâd ve masraf müvâzene edildi. Görüldü ki devletin masârifi vâridâtını aşmış! Mâliye işi sahîhan fenâlaşmış! Hazîne bir "Kriz" hâline düşmüş idi.

"Kriz" lafzının lisân-ı Türki'de tercümesini bulamadıklarından ona mukabil kelime bulmak da bir mesele' oldu. Bir gece Fuâd Efendi'nin yalısında o husûs hakkında konuşulurken Cevdet Efendi bunun için "Buhran" lafzını bulmakla "Kriz" in tercümesi olmak üzere kabul olundu. Bu husûsa dâir takdîm olunan arz tezkeresinde "Hazîne-i Mâliye'nin Hâl-i Buhrânı" diye tahrîr kılındı. Ondan sonra kriz makamında buhran kelimesi istîmâl edildi.

1268 tarihinde mâliye meselesi kesb-i ehemmiyet eyledi. Bâb-ı Âlî'de herkes ondan bahsetmeye başladı. Umûr-ı Mâliye'yi ıslâh için evvelâ kâide-i tasarrufa riâyât lâzım iken istikrâz yolu açılmak istenildi. Bu yolu en ziyâde tervîc eden Fuâd Efendi idi. Nihâyet Fransa'dan istikrâza karar verildi.

O zamanlar Reşîd Paşa ile Dâmâd Fethi ve Mehmed Âlî Paşalar arasındaki nifâk ve muhâlefetten dolayı Reşîd Paşa Sadâret'ten azl edilegelmekte olduğundan bu kerre Fethi Paşa ile Reşîd Paşa arasındaki nifâk ve mübâyeret kesb-i şiddet eylediğinden zât-ı şâhâne ikisini de azl edip Âlî Paşa'yı sadrâzam ve Fuâd Efendi'yi de hâriciye nâzırı nasb eylemiştir.

ÜSTÂD İLE ŞÂKİRDLERİ

Halk, Reşîd Paşa'nın yerine Âlî Paşa'yı yakıştırmayıp öyle

bir adamın yerinde Âlî Paşa'yı küçük görüyorlardı.

Âlî Paşa, Sadâret'e geldiğinde istikrâz akdi meselesiyle meşgûl oluyordu. Fethi Paşa, zât-ı şâhâneye, "Pederiniz iki defâ Rusya ile muhârebe etti, bu kadar seferler aşırđı, bunca gâileler geçirdi, hâriçden bir para istikrâz etmedi. Zamân-ı hümayûnunuz âsâyiş üzere geçmiş olduğu hâlde istikrâza âlem nedir?" demekle zât-ı şâhâne bundan müteessir olarak istikrâzın men'ini iltizâm buyurdu. İstikrâz mukavelesi imzalanmış bulunduğundan Bâb-ı Âlî de bunu iltizâm ediyordu. Fransız sefiri, Fuâd Efendi'ye âlemin hâlini beğenemediğini, bir muhârebe zuhûru ihtimâlini söyleyerek ellerinde biraz altın bulunmak üzere istikrâzın bozulmaması nasihatinde bulunmuş olduğundan Fuâd Efendi, zât-ı şâhâneyi o bâbda iknâya pekçok çalışmışsa da fâidesi olmayıp zât-ı şâhâne Fuâd Efendi'ye, "Ben bu devleti selefimden nasıl buldum ise halefime öylece terk edeceğim! Eger bu istikrâz bozulmaz ise saltanattan istifâ ederim." buyurmuştur. Binâenaleyh mezkûr istikrâz fesh olundu. Bundan dolayı îtâsı lâzım gelen tazmînât akçası beyne'l-vükelâ tevzî ve tahsîl kılındı.

Bu istikrâz muhâlefeti zamanında, Fethi Paşa'ya ahibbâsından biri, "Niçin Bâb-ı Âlî'ye böyle zıd gidiyorsun? Bâb-ı Âlî'ye karşı gitmek iyi şey değildir!" dediğinde Fethi Paşa cevâben "Ben Bâb-ı Âlî'ye asla muhâlefet etmek istemem. Lâkin biliyorum ki bu devlet beş kuruş borç ederse batır! Zîrâ bir kere borca alışır sa sonra önü alınmaz! Düyûna müstağrak olur, gider." demiştir.

Bu mesele için pederim merhûm demiştir ki:

"Müteâkiben Rusya muhârebesi zuhûra geldi. Mecbûriyet-i sahîha tahtında olarak Avrupa'dan bir miktar altın istikrâz edildi. Bu vechile istikrâza alışıldı. İstikrâz işlerinde bulunan bâzı vükelâ ve memûrîn dahi bundan temettua me'lûf oldu. Ondan sonra artık önü alınamayıp Fethi Paşa'nın dediğı gibi hâller zuhûra geldi. Cism-i devlete onulmaz yaralar açıldı. Biz

hârını çekiyoruz! Yaralarımıza beyhûde nemek-i teessüf ekiyoruz!"

Sultan Abdülmecîd Beytû'l-mâli muhâfaza husûsunda gayret gösteriyordu. Hatta Fuâd Efendi Âmedci iken sarây-ı hümayûndan ihrâç olunan bir ağaya Mâliye Hazînesi'nden şehriye iki yüz elli kuruş maâş tahsîs ile Sadrâzam bulunan Reşîd Paşa tarafından arz olundukta, Sultan Abdülmecîd, "Benim hizmet-i mahsûsamda bulunan adamın Mâliye Hazînesi'nden maâş almaya ne hakkı vardır?" diye maâş-ı mezkûrun Hazîne-i Hâssa'dan tahsîsini fermân buyurmuş idi.

Âlî Paşa, her ne kadar efendisi olan Reşîd Paşa'ya sûretâ hürmet ve riâyette kusûr etmiyorsa da rekabet ve hırs-ı câh bu tebeddül münâsebetiyle sîrette hâli başkalaştırmış idi. Fuâd Paşa da Heyet-i Vükelâ'da bulunmakla Âlî Paşa ile müttehid olup Serâsker Rüşdü Paşa da onlarla birleşerek üçü akânîm-i sülûse gibi ittihâd ile Reşîd Paşa aleyhine düşdüler. Âlî Paşa takımından mâdûd iken onlar da Reşîd Paşa takımından ayrıldılar.

Âmedci Mahmûd Nedîm Bey de evvelce Reşîd Paşa'nın havâss-ı hulûskârânından iken yeni çıkan tarafa dönmüş ve Sadâret Müsteşârlığı'na geçmeğe çalışmış ise de Beylikçi Şevket Bey'in kıdemi kırılmayıp o nasb olunmakla Mahmûd Bey de Fransızca bilmediği hâlde Hâriciye Müsteşarı nasb olunmuş. Mahmûd Nedîm Bey lisân-ı âşinâ olmadığından bu memûriyetin kendisi için muvakkat olduğunu bilerek hoşnûd kalmamıştır.

Memûrîn de ikiye münkasım olarak bir takımı bunlara meyl etti. Bir takımı da Reşîd Paşa taraftarlığında sâbit kaldılar.

Bu hâl zavallı Reşîd Paşa için elîm idi. Kendi tâlîm eyleyip yetiştirdiği ve iki kolu mesâbesinde bulundurduğu, kendisine sırdâş edindiği, mahâret-i siyâsiyyesinden, tecrübe ve melekesinden feyiz-yâb eylediği, birini kendi eliyle vüzerâta, diğerini

rütbe-i bâlâya kadar çıkardığı bu iki sevgili ve kıymetli şâkirdlerinin ona öyle arkalarını çevirivermeleri gücüne gitmeyecek birşey değil idi. O esnâda Reşîd Paşa nazar-ı hümâyûndan sâkıt olduğu cihetle memûrinden hiç kimse onun dâiresine gitmiyordu. Zâirlerden, hulûskârlardan oturacak, durulacak yer bulunmayan o dâire sessiz ve tenhâ bulunuyordu.

Dâmâd Saîd Paşa fıkasında Reşîd Paşa'yı terk etmeyip yanından ayrılmayan Cevdet Efendi o defâ da Reşîd Paşa'yı yalnız bırakmadı. Bundan dolayı da Bâb-ı Âlî'de bulunanlar Cevdet Efendi'den bîgâne duruyorlardı. Hatta Bâb-ı Âlî'ye Tunus, Yemen, Dağıstan, Hîve, Hokand gibi diyardan gelen Arabî ve Fârisî evrâk Cevdet Efendi tercüme eyler ve icâbına göre arz ettirip cevaplarını kaleme almakta iken, Âlî Paşa Sadârete geleli o misillû esrâra dâir olan evrâkı Cevdet Efendi'ye vermiyor, Bâb-ı Âlî'de ise ondan başka onları tercümeye ve cevâb tahrîrine muktedir mütercim bulunmadığından o kâğıtlar mevkûf duruyordu.

Cevdet Efendi'nin bu fedâkarlığı Reşîd Paşa takımı tarafından takdîr olunacak yerde onlar da Cevdet Efendi'nin Fuâd Efendi ile görüşmesinden dolayı ona yan bakıyorlardı. Bundan dolayı Cevdet Efendi, Reşîd Paşa dâiresinden gördüğü bârid enzâra tahammül ile yine Reşîd Paşa'sını bırakmıyordu. Fuâd Efendi'den geçmek de Cevdet Efendi için mümkün değil idi. O Fuâd Efendi de ondan vazgeçmeyecek kadar severdi. Onunla bir kardeş gibi yaşamaya alışmışlardı. Reşîd Paşa'yı o menkûbiyet zamanında terk etmemesi de herkesin kendisinden uzak kaçmasına bâis oluyordu.

Eski hâlinde kalan bir de Beylikçi Şevket Bey idi. Şevket Bey Reşîd Paşa'nın havâss-ı bendegânından bulunduğu hâlde Âlî Paşa da ihlâsı vardı. Reşîd Paşa ile Âlî Paşa'nın arası açılıp tarafeyn yekdiğerin aleyhinde oldukları cümlelerin mâlumu iken muhlîs ve safdil Şevket Bey, "Hiç öyle şey olur mu?" diyerek buna ihtimâl veremediğinden iki taraf ile de hâlisâne görüşürdü. Lâkin Cevdet Efendi'nin Reşîd Paşa ile olan münâsebeti ve

husûsiyeti ve Fuâd Efendi ile olan ünsiyet ve arkadaşlığı Şevket Bey'in Reşîd Paşa ve Âlî Paşa ile olan ahibbâblığına benzemediğinden her iki taraf da ona ziyâde ehemmiyet veriyorlardı. Hülâsa sanki, Cevdet Efendi karantinalı imiş gibi herkes onunla ihtilâttan ictinâb ediyordu. Reşîd Paşa ve Fuâd Efendi her ikisi de Cevdet Efendi'ye olan hüsn-i muâmelelerini değiştirmemişlerse de Reşîd Paşa dâiresi halkıyla Bâb-ı Âlî tarafının bu yoldaki şeylerini çekmeye de pekçok tahammül lâzım geliyordu.

Reşîd Paşa adamlarından ve Cevdet Efendi'nin ehibbâsından bulunan biri ona nasihat yollu "Ya bizim tarafa gel! Ya öte tarafa git! İki bayraktan birine yazıl! Zîrâ buraya gelip gittiğin için heyet-i hâzıra, senden emîn olamaz. Biz yârin meydâna çıkarsak birinci işimiz seni ezmektir!" demiş. Cevdet Efendi cevâben "Ben dâîyân-ı devlettenim. Küçük rütbede bir adamım! Vükelânın ihtilâfına karışmak bana yakışmaz. Ben herkesle barışığım. Behemehâl bir bayrak altına girmek lâzım gelirse Bâyezid Meydanı'nda bir bayrak açıp yalnızca altına otururum." demiş.

Kendilerinden geçmemek için düçâr olduğu bu muâmelât-ı nârevâ, artık Cevdet Efendi'nin pek ziyâde gücüne gidiyordu. Reşîd Paşa'yı terk etmeyi nankörlük addeylediği gibi ona pek büyük muhabbet-i kalbiyyesi vardı. Fuâd Efendi ile o zamana kadar olan ünsiyet ve muhabbet-i uhuvvet-kârâneysi de unutmazdı. Ve onu da pek severdi. Sevdikleri tarafından gelen bu burûdet ise ona o kadar tesîr etti ki o âlemden bütün bütün çekilmek, memûriyeti de âlem-i siyâsiyyâtı da terk ile geldiği yere, medrese âlemine gitmek, eski tasavvurlarını meydana getirmek üzere karar verdi. Onu, o medrese odasından çekenler şimdi onu ısındırmış oldukları âlemden soğutuyorlardı. Cevdet Efendi o zaman şu beyti söylemiş idi:

"Yârin vefâsı yok dil-i ağyâr kîne-cû
Cevdet azîmet etmeli uzlet diyârına"

Fâtih Medresesi'ndeki odasının döşemelerini tecdîd ettirmeye teşebbüs eyledi. İkmâl olduğunda oraya çekilmesi mukarrer idi.

O esnâda, yani 1268 senesi Zilkâdesi'nin selhi olan salı günü, bağteten Bâb-ı Âlî'ye teşrîf-i hümayûn vukû buldu. Dâire-i hümayûnda yukarıdan aşağı dizilmesi mûtaad olan zevât miyânında Cevdet Efendi de bulunduğu hâlde dizildiler. Sultan Abdülmecîd hazretleri atından inip dâire-i hümayûnlarına giderken Cevdet Efendi'nin önüne gelince durdu. Ve Âlî Paşa'ya bakarak, "Cevdet Efendi bu değil mi?" dedi. Âlî Paşa, "Evet Efendim." deyince "Ben onu çok severim. Zîrâ hem dirâyetli mâlumathı bir zâttır, hem de hüsn-i ahlâkı vardır." deyip yürüdü. Avdet-i hümayûndan sonra Âlî Paşa, Cevdet Efendi'yi çağırıp teveccüh-i şâhânenin hakkında bir kemâl olduğunu tebşîr eyledi. Ve tercüme olunmak üzere mevkûf olan evrâkı verdi. Ve ondan sonra da o türlü evrâk hep kendisine verilirdi. Bâb-ı Âlî'de birdenbire Cevdet Efendi'ye muâmele değişip emniyet gösterilmeğe başlandı. Reşîd Paşa dâiresinde de evvelkisinden ziyâde riâyet edilmeye başlandı. Artık herkes emniyet ediyordu.

Zât-ı şâhânenin Cevdet Efendi'ye ol sûretle iltifâtı, Cevdet Efendi'nin hiçbir taraf tutmayıp dedikoduya karışmadığı mesmû-ı şâhâne olmasından ileri gelmiş bulunduğunu sonra Cevdet Efendi'ye mâlumat vermişlerdir.

İki aya varmadan, Âlî Paşa Sadâretten Zilhicce'nin yirmi birinde azl olunarak yerine Reşîd Paşa'nın hasm-ı kavîsi Dâmâd Mehmed Ali Paşa sadrâzam ve onun adamlarından Mahmûd Paşa kaptân-ı deryâ nasb ve tâyin olundular. Mehmed Ali Paşa, halka pek ziyâde azamet ve tafra-fürûşluk göstermiş Reşîd Paşa'nın nezâketine me'lûf olan halka Mehmed Ali Paşa'nın kibr ü tâzîmi pek ağır gelmiş idi.

O esnâda Reşîd Paşa'nın sarrâfî olan Mıgırdeş'in odası kapatılıp defterleri alındı. Lede'l-mütâlâa Reşîd Paşa müteallıkâtından hayli zâtın hisse-mend-i temettuât-ı kesîre oldukları görülmekle Mehmed Ali Paşa tarafından huzûr-ı hümayûna arz

olundu. Ve Mehmed Ali Paşa tarafından, "Reşîd Paşa bizleri irtikâb ile ittihâm eder. Kendisi iffet ve istikamet dâvâsında bulunur. Bakınız dâiresi halkı Hazîne-i devleti nasıl yağma etmişler." denildi. Bu defterde Cevdet Efendi'nin ismi bulunmaması cümlelerin hayret ve takdîrini mûcib oldu. Zîrâ Reşîd Paşa'nın en teklifsiz ve en nüfuzlu mensûbîninden bulunuyordu. Pederim merhûm, Reşîd Paşa taraf-ı şâhânedan bol bol atıyye almakta idiyse de rüşvete tenezzül etmediğini, irtikâbı bulunmadığını söylemiş idi. O gibi şeyler etrâfındaki kimselerin işi idi. İrtikâbı olmayan vüzerâdan bir takımları öyle etrâfındaki adamların yüzünden ta'na uğrarlardı. Reşîd Paşa mensûbânından bu iltizâmât işine girişmeyen pek az kimse kalmış idi. Reşîd Paşa takımının iddiâları men-i irtikâb ile maârif ve medeniyetin terakkîsine hizmet eylemek olduğu hâlde öyle çirkin temettuâta girişmeleri efkâr-ı âmmeye sû-i tesîr eylemiş idi. Beyne'n-nâs itirazlar çoğaldı. Abdülmecîd Hân hazretleri de bu iltizam usûlünü "sirkat-ı müevvele" diye tâbir buyurmuştu. O vakit, hediye nâmiyle kıymetli eşya ahzı men olunduğu gibi bu iltizam usûlü de men olunarak, müzâyedesiz âşâr ve rûsûmât satılmaması kaidesi vaz' olundu. Erbâb-ı iffet zâten o makûle şeylerden hissedâr olmadıklarından bu emr-i nehiyden zarar görmediler. Ehl-i irtikâb ise hediye yerine gizlice irtişâyâ koyuldular. Ve müzâyede de iltizâmâtı kapatmak gibi yollara döküldüler. Böyle bol bol para kazananların ekserîsi de o mebâliği muhafaza edemeyip türlü türlü sefâhatlarda sarf eylediler. Haydan gelen hûya gidiyordu!...

Bir sene içinde böyle dört defâ Sadâret'in tebeddülü işlere durgunluk ve karışıklık getirdi. Reşîd Paşa'nın hâriçde kalması politikaca mûcib-i mazarrat oldu. Mukaddemâ Ömer Paşa Bosna'yı vurup, Boşnakların salâbetini kırdıktan sonra Karadağ'ı da vurmak isteyip bir fâtihtik emeline düşmüş. Dâmâd Mehmed Ali Paşa dahi onun efkârını tervîc eylemiş ise de Reşîd Paşa buna ahvâl-i siyâsiyyenin müsâid olmadığını bildiğinden Fethi Paşa, Mehmed Ali Paşa ile Fuâd Paşa'dan mürekkeb bir Encümen-i Hâssü'l-Hâs akd ederek keyfiyeti mevzû-u bahs etti-

rip bundan sarf-ı nazar ettirmiş idi. Bu karara dâir Fuâd Paşa'nın arz tezkeresini gâyet hafî olarak Cevdet Efendi okuyup Reşîd Paşa'nın mahdûmu Ali Gâlip Paşa tebyîz eylemiş idi.

Karadağ üzerine hareket olunacak olursa, devletin başına ne sûretle bir Karadağ gâilesi çıkaracağı, devleti nasıl müşkilât-ı azîmeye uğratacağı bu tezkerede münderiç idi.

Pederim merhûm bunun hakkında demiştir ki; "Bu arz tezkeresinin aslı veya müsveddesi bulunup görölse Reşîd Paşa'nın ahvâl-ı politikada derece-i mahâret ve melekesi mâlûm olur. Zîrâ mütâlaâtı sonradan birer birer hep zuhûra gelmiştir."

Evvelce Ömer Paşa'yı Karadağ üzerine hafıyyen teşcî eden Mehmed Ali Paşa'nın Sadâret'e gelmesi Ömer Paşa'ya bir kat daha cesâret vermekle Ömer Paşa bir Karadağ meselesi çıkarmak üzere vesîle arayarak bir takrîble Karadağ reîsini ürkütmüş, o da hâmi-i mânevîsi olan Rusya'ya mürâcaat etmiş ve sekiz bin kadar asker cem'iyle hudûdunun muhâfazasına kıyâm eylemiş idi. Karadağlılar civarlarındaki nevâhiye tecâvûze başlamalarıyla Devlet-i Osmâniye dahi onların terbiyesine mecbûr olup, Ömer Paşa'ya o yolda tâlimât-ı kâfiye verilmiş, Mehmed Ali Paşa ile Ömer Paşa da kendi îtikâdlarınca gûyâ bir fâtilik kazanmağa vesîle bulmuş idiler.

Hâriciye Nâzırı Fuâd Efendi bu bâbda devletin hareketi haklı ve meşrû olduğuna dâir mufasssal bir lâyiha kaleme almış. Ömer Paşa, Karadağ üzerine hücum ile ilerlemekte iken Avusturya Devleti tarafından "Laynenkin" nam murahhas gelip verdiği ultimatomda münderic olan mevâddan biri, belki birincisi Karadağ üzerine sevk olunan kuvve-i askeriyyenin iâdesi husûsu olmakla nâçâr Bâb-ı Âlî askeri geri çekmesi için Ömer Paşa'ya emr-i kat'î verdi. Karadağlı ise bundan şımardığından günden güne Karadağ meselesi kesb-i müşkilât etti. Reşîd Paşa, Bâb-ı Âlî'nin Karadağ meselesinde hata ettiğini dermiyân ve Fuâd Paşa'nın yazdığı mezkûr lâyihanın mahall-i îtirâzî olan yerlerini beyân etmek üzere Cevdet Efendi'yi Fuâd Efendi'ye gönderdi. Fuâd Efendi, Reşîd Paşa'nın îtirâzâtını teslîm etti.

Ve, "Mukaddemâ Paşa efendimiz sadrâzam iken güç hâl ile Mehmed Ali Paşa'ya karşı durabildi. Şimdi ben onun maiyyetindeyim. Ne yapabilirim? Beni mâzûr görmelidir." diye cevap verdi. Ondan sonra bu Karadağ meselesinden dolayı görülen zarar ve ziyanlar ise mâlumdur.

Âlî Paşa Sadâretten azl olununca Cevdet Efendi'ye kendisini tederîs için rica etmekle, Cevdet Efendi ona ders vermeye başladı. Onların artık evvelki gibi Reşîd Paşa dâiresinde buluşmak imkânı bulunmadığından Cevdet Efendi ekseriyâ gündüzleri vakit buldukça ve bâzan da geceleri Âlî Paşa'nın yanına gidip ders verirdi. Âlî Paşa'nın Arabî'de kuvveti yok idi. Cevdet Efendi, ona ilm-i nahivden Birgivi'nin Avâmil nâm risâlesini okuttu. Ve kavâid-i Arabiyyenin tatbikatını göstererek birçok Arabî ibâreler okuttu. İlm-i mantıktan İsâgocî okutup ağızdan kendisine akîse tertîb ettirerek kavâid-i mantıkîyyenin tatbikatını dahi gösterdi. Cevdet Efendi şâkirdini pek zeki ve müstaîd bulduğundan onu tederîs ve tâlimden memnûn iken, Rebîülâhîr'in evâsıtında Âlî Paşa İzmir vâlisi olup bir buçuk ay sonra da İzmir'e gitmesiyle tahsîl nâ-tamâm kaldı.

O esnâda Rusya Devleti'nin Fevkalâde Murahhas Elçisi olan Mösyö Mençikof İstanbul'a geldi. Vâki olan bâzı muâmelâtından dolayı Fuâd Efendi istîfâ etmekle Cemâziyelevvelin evâhîrinde Rıfat Paşa Hâriciye Nezâreti'ne, Fethi Paşa da Ticâret Nezâreti'ne getirildi. Bir ay sonra Tophâne müşîri oldu. Bu sûretle Reşîd Paşa mekteb terbiyesinden yetiştirilenler hep işin hâricinde kaldı. Lâkin ahvâl-ı politikıyye ağırlaşmakla Reşîd Paşa'ya lüzûm görüldü. O vakit Kudüs-i şerîfdeki anahatar meselesi üzerine Rusya, memâlik-i Osmâniyye'de Ortodoks Mezhebi'nde bulunan Hristiyanlar hakkında himâye dâvası edip, Devlet-i Osmâniyye ise bunu muhill-i istiklâl görmekle iş keşâkeşe düşerek günden güne Rusya ile Devlet-i Osmâniyye beyninde muhârebe emâreleri kuvvet buluyordu.

1269 senesi Şaban'ının on dokuzuncu günü Meclis-i Vâlâ reîsi bulunan Giritli Mustafa Paşa Sadâret'e getirildi. Reşîd Pa-

şa Hâriciyye nâzırı, Mehmed Ali Paşa serâşker, Rüşdi Paşa Hâssa müşîri, Rifat Paşa Meclis-i Vâlâ reîsi oldu.

Rusya muharebesinin mukaddemâtı rûnemâ olmakla birçok hâs ve umûmî meclisler in'ikad eylemekte idi. Bunların netîcesinde Rusya'ya seyf ile mukavemet için kuvvetimiz kâfi olmadığı anlaşıldı. Herkesin ümîdi Reşîd Paşa'nın mahâret-i kalemiyyesine kaldı. Evet! Bütün Osmanlıların nazar-ı ümîdi biraz evvel Âlî Paşa ve Mehmed Ali Paşa hâtırı için onlara yararlanmak üzere hânesine uğramadıkları, adamlarına selâm vermekten çekindikleri Reşîd Paşa'ya mun'atıf bulunuyordu. O metîn âlicenâb, kalbi pâk olan vatan-perver, karşısında hasm-ı bî-emânı Mehmed Ali Paşa'nın bulundurulduğuna da bakmayıp vatani, milleti, devleti için öyle şeyleri düşünmeyip olanca kuvvet ve hamiyet ve gayretiyle işe başladı.

O aralık İzmir Vâlisi ve Sadrâzam mâzûlü Âli Paşa'dan Cevdet Efendi'ye bir mektup gelmiş idi ki Âlî Paşa'nın meşhûr olan kitâbetinden bir nümûne olmak üzere sûretini derc ediyorum:

ÂLÎ PAŞA'NIN MEKTUBU

Hoca-i Muhteremim Efendim,

Keremnâme-i kerem-kârânenizden Hüdâ bilir pek aşırı müteşekkir ve memnûn oldum. Tabiatım buraya münâsip bâzı ibârât ve edebiyât-ı arabîyye derciyle izhâr-ı fazl etmek istedi. Lâkin baht-ı siyâhım ol bâbda sermâye tedârikine mâni olduğundan yine bizim kaba Türkçe ile iktifâ olundu. Himem-i bergüzîdeleri eseri olmak üzere bir aralık çehre-i basîretten ref-i perde-i cehâlete muvaffak olacağımı me'mûl ettim ise de buna da felek müsâade etmedi. Hâmiş-i Keremnâme'de işâret buyurulmuş fıkralar;

"Bülbül ağlar gül ciğer-hûn lâle pür-dâğ-ı elem
Zevkini bilmem bu dâr-ı mihnetin kimdir süren"

beyt-i meşhûrunu ihtâr etti. A(lla)h encâmını hayr eyleye. Ahvâl-ı âlemde olan müzâyaka ve ıstırâb her yere tesîr eylediğinden hiçbir mahallin lezzeti yok. Lâkin uzakta bulunmakta hâl başka oluyor. Cenâb-ı Feyyâz-ı Mutlak, velî-nîmet-i melîk-haslet efendimizi her hâlde muvaffak buyuracakları delâil-i sâbıkadan istidlâl olunarak işte bununla teselli bulunmaktadır.

İpek Böceği Risâlesi için dahi mahsûsca teşekkür eder ve ba'de zin dahi hâtırdan çıkarılmamaklığımı niyâz eylerim efendim.

Fî 11 Ş. sene 69
(11 Şaban 1269)

Âlî

Bu mektûbun vürûdunu müteâkib Âlî Paşa ile İzmir Avusturya Konsolosu'nun arası bozulmasına mebnî Avusturya Sefâreti'nin şikâyeti üzerine Âlî Paşa İzmir vâililiğinden azl edildi. Şevvâl'in haftasında İstanbul'a geldi. Âlî Paşa devletin umûr-ı hâriciyyesini idâreye muktedir iken İzmir'in umûr-ı ec-nebiyyesini idâre edememiş gibi azl olunmasına pek canı sıkılmış ve bundan dolayı Reşîd Paşa'ya gücenmiş idi. Lâkin Âlî Paşa ile Fuâd Efendi'nin başlarında üstadları olmadan giriştikleri politikada, onun maiyyetinde olarak tertîb ve târifi vechile çalıştıkları zamanki gibi mahâret ve muvaffakiyet ibrâz edemediklerine dikkat buyuruluyor ya!

Fuâd Efendi, Mehmed Ali Paşa sadâretinde Hâriciyye Nâzırı iken Karadağ meselesinin zuhûruna sebebiyet verilmesi Mehmed Ali Paşa'nın yüzünden ise de bunun Hâriciyye Nâzırı'na taalluku Fuâd Efendi tarafından o husûsa dâir yazılan lâyiha'nın birçok yerlerine Reşîd Paşa'nın itirâzâtını Fuâd Efendi'nin teslîme mecbûr oluşu, Âlî Paşa'nın da İzmir'de bir politika bozgunluğu çıkarışı onlar kendilerini Reşîd Paşa mertebesine gelmiş zanneylemiş de olsalar mehâret-i siyâsiyyede onun derecesine varamadıklarını ibrâz eyler.

MUHÂREBE MESELESİ

Rusya Muhârebesi başlamazdan evvel, sâde-dilân-ı zaman Moskova şehrine belki Petersburg'a gitmek ve hiç olmazsa Kırım'ı fethetmek hayâl-ı hâliyle pek ziyâde cenge hâhişger idiler. Alafrangalık satan takım ise, muhârebe zuhûrunda üç aya kadar Rusya ordusunun Edirne'ye geleceği iddâsında bulunuyordu. İki tarafın fikirleri de yanlış idi. Zîrâ Rusya'nın kuvvetine muâdil kuvvetimiz olmadığı câ-yı bahs değil ise de tensîkât-ı askeriyye icâbınca Devlet-i Osmâniyye'nin, Nizâmiyye ve Redif olarak cem edeceği kuvve-i askeriyenin Rusya ordularını bir hayli vakit işgal ve tevkif edebileceği de erbâbınca malûm idi. Nasıl ki vukûât da bunu ispat eyledi.

Sultan Abdülmecîd Hân hazretleri kan dökmeyi sevmeyişinden muhârebe istemezdi. Reşîd Paşa dahi harb istemeyip meseleyi kalem ile hâl ve tesviye eylemeye çalışıyordu. Âlî ve Fuâd Efendiler gibi Reşîd Paşa çıraqları olan diplomatlar da harb istemiyorlardı. Askerî takımı harbe heves-kâr bulunuyor. Mehmed Ali Paşa ise harb taraftarlığında üst tetikte bulunuyordu. Mehmed Ali Paşa harb taraftarı görünerek Reşîd Paşa ya muhâlefette bulunmakla kalmadı. Devletin öyle bir nâzik zamanında harb meselesini de Reşîd Paşa aleyhinde entrika çevirmeğe bir fırsat ittihaz eylemek gibi insâniyete, vatan-perverliğe yakışmayan bir harekette bulundu. Vatani nâire-i harble tutuşturup o ateşten çubuğunu yakmağı düşünüyordu. Nâsa harb etmekte fâide bulunduğu hâlde Reşîd Paşa'nın buna mâni olduğunu söylettirip ortalığa fesâd saçtı ve suhteleri bâzı vesâit ile tahrîk ederek sokaklara düşürdü. Ve Reşîd Paşa azl olunursa ihtilâlin ber-taraf olacağını diğer vâsıta ile Abdülmecîd Hân hazretlerine ilka ettirdi. Ortada ihtilâl yok iken görülen sûret-i igtîşâş da meydana getiren kendisi idi. Sultan Abdülmecîd o makûle ilkaâtı dinlemedi. Suhtelerin hareketinden ürkmedi. Mehmed Ali Paşa da zât-ı şâhâneye bi'l-vâsıta ilkaâttan geri kalmıyordu. Hâce-i şehriyârî Akşehirli Ömer Efendi Şeyhül-islâm Ârif Hikmet Bey tarafından olarak huzûr-ı hümayûnda

bâzı vükelânın tebdîliyle bu hareketin ber-taraf olacağını ifâde eylediğinde zât-ı şâhâne Ömer Efendi'ye, "Hoca Efendi! Birtakım esâfilin sözüyle vükelâ azl ü tebdîline kıyâm eder isek sonra bu devleti idâre edemeyiz!" buyurmuştur.

O esnâda zât-ı şâhâne, bir akşam taâmını Tophâne'de tenâvül buyurup saray-ı hümayûnlarına avdet buyuracaklarında memlekette ihtilâl korkusu bulunduğuna alâmet olmak üzere arabasının etrâfına bir bölük süvâri hâzır edilmiş olduğunu görünce, "Umûmen halk aleyhimizde olduğu takdirde bir bölük süvâri beni muhafaza edemez!" diyerek süvari bölüğünü geri çevirtmiştir.

O vakitler bâzı mahallere yaftalar yapıştı ki sûreti budur:

"Ey Pâdişâh-ı şevket-iktinâh. Kâffe-i tebeanız uğûr-ı şâhânenizde cân u mâl u evlâdını fedâ etmeye hâzır u âmâdedirler. Size de ecdâd ve eslâfınız gibi Eyyûb Ensârî hazretlerinde kuşandığınız seyf-i Muhammedi'yi kınından çıkarmak üzerinize vâcib oldu. Bu bâbda vükelânızın vâki olan tereddüdleri bir zamandan beri izzet-i nefis illetine mübtelâ olmalarından neş'et etmiştir. Ve bu keyfiyet Hafazallah, cümleyi tehlike-i müşkileye ilka etmek ihtimâli vardır. Binâen alâ zâlik asâkir-i nusret-mev'ûdunuz ve dâiyân kullarınız hukûk-ı sarîhalarının müdâfaası için kavga isterler pâdişâhım."

Ekser vükelâ da Rusya muhârebesini istemiyorlardı. Lâkin mesele öyle bir hâle gelmişti ki avâm-ı nâsın tân u teşnîinden ictinâb ile bu fikirlerini alenen söyleyemezlerdi. Reşîd Paşa, "Kuvvetimiz varsa hiç durmayıp harbe kıyam etmeliyiz. Lâkin Rusya ile muhârebeye kuvvetimiz kâfi değildir." diyordu. Reşîd Paşa bir yandan kalemin işi tesviye eyleyerek harbe mâni olmaya çalışıyor, bir yandan da kâfi görmediği kuvvet için muâvenetler husûle getirerek tezyîd ve tekîd-i kuvvet için uğraşıyor. Avrupa devletlerini Rusya aleyhine kıyâm ettirmeye çalışıyordu.

Mecâlis-i umûmiyyede her iki taraf yani Reşîd Paşa tarafı

ile Mehmed Ali Paşa takımı kendi mütâlaa-i mahsûsalarına muvâfık lisân kullanmakla vükelâ beyninde ihtilâf bulunduğ u anlaşılıyordu. Reşîd Paşa ötedenberi Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'e pek ziyâde müteveccih olduğı hâlde harb meselesine dâir olan o meclis-i umûmîlerde Ârif Hikmet Bey muhterizâne ve ihtiyatkârâne davranıp mübâhesât-ı vâkıayı sükût ile geçiştirip iki tarafı dahi kırmamak mesleğinde bulundu. Meclis-i Vâlâ Müftüsü Ârif Efendi ise pek merdâne ve serbest davranmasıyla Reşîd Paşa'nın teveccühünü kazandı.

Zât-ı Şâhâne, suhte sözüyle vükelâ tebdîlini tecvîz etmediğ inden verdiği emr-i kat'î üzerine ihtilâle ön ayak olan suhte ve hocalardan birçoğı tevkiyle nefyolundu. Ârif Hikmet Bey'in bu hususda dahi seyirci gibi davranması Reşîd Paşa'nın pek gücüne gitti. Reşîd Paşa bu ihtilâlin kendi aleyhine ihdâs olunmuş bir keyfiyet olduğ unu bildiğ inden birkaç gece konağına gelemeyip Beşiktaş'ta kalmış idi.

Mücerred zât-ı şâhânenin metâneti ile ihtilâl ber-taraf olmuş ise de harb muhtemel olduğı bir zamanda ulemâ takımının vükelâ aleyhinde bulunması muvâfık-ı hâl u maslahat olmayacağına mebnî ulemânın ıslâh-ı efkârı elzem görülmekle, bu emr-i mühimmi Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'ye ihâle eyledi. Cevdet Efendi, sabahleyin erkenden Hoca Yahya Efendi'ye gidip onu alarak Bâb-ı Meşihat'a gittiler. Ârif Efendi ve Fetvâ Emîni Refik Efendi ile Dersiâm hoca efendilerin en ileri gelenlerinden bâzılarını celb ile Cevdet Efendi tarafından tasvîr-i mesele olundu. Fîmâba'd hocalar içinde öyle yolsuz hareketlere meydân verilmeyeceğine dâir söz alındı. O yolda bir mazbata yapıldı ve hemen o gün sarây-ı hümayûna takdîm edildi. Her gûnâ kıl ü kâlin de arkası alındı. Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'nin bu hizmetinden pek ziyâde memnûn olmuş ve onun hakkındaki teveccüh ve muhabbeti tezâyüd eylemiştir. Zât-ı şâhâne de Cevdet Efendi'nin o hizmet ve muvaffakiyetinden pek memnûn kalmıştır.

Reşîd Paşa'nın harb olmasını istemeyip meseleyi kalemen

tesviye eylemek husûsundaki arzu ve gayretine rağmen 1269 senesi evâhîrinde Rusya ile muhârebeye karar verildi.

HARB ZAMÂNINDA

Reşîd Paşa, hukûk-ı saltanat-ı seniyyenin muhâfazasına pek ziyâde îtinâ edip, Rusya Devleti'nin tekâlîfine kemâl-i salâbet ve mahâretle karşı dururdu. Fakat, Avrupa'nın müvâzene-i efkâr politikasını dâimâ pîş-i nazarda tutardı. Ve muhârebe zuhûrunda Rusya'ya karşı Devlet-i Osmâniye'nin yalnız kalması çâresini arardı. Avrupaca, ale'l-husûs İngiltere'ce kendisinin pek büyük şân ve haysiyeti olduğu hâlde, Macar mültecîleri meselesinde tezyîd-i şöhrat ve itibâr eylediğinden, bu arzusunu ahsen-i tarîkle husûle getirdi. Fransa ve İngiltere ve Sardunya devletlerini Rusya aleyhine ittifak ettirdi. Asâkir-i Osmâniyye, Rumeli ve Anadolu serhadlerinde Rusya askeriyle harb eylemekte iken, bu üç devletin asâkiri dahi gelip Osmanlılara muâvenete kıyam eylediler.

Osmanlılara muâvenet hususundaki bu ittifâkın husûle gelmesi, hep Reşîd Paşa'nın eser-i himmeti ve mahâret-i siyâsiyyesiyle Avrupaca kazanmış olduğu itibâr ve şeref eseri idi. Bu emr-i mühimmin husûle gelmesinde ise Âlî Paşa ve Fuâd Efendi'nin muâveneti yok idi. Zîrâ o zaman onlar onun maiyyetinde müstahdem bulunmuyorlardı.

1270 senesi Cemâziyelevveli dördüncü günü Rıza Paşa serâsker, Kıbrıslı Mehmed Paşa kaptân-ı deryâ oldu. Mehmed Ali Paşa'nın himmetiyle kaptan-ı deryâ olan Mahmûd Paşa'nın ehliyetsizliği sû-i tedbîri âsârından olarak, Sinop'ta Donanmayı Hümâyûn muhterîk olmakla Mahmûd Paşa azl edilmiş idi. Cemâziyelâhîrin yirmi dördünde Ârif Hikmet Bey azl olunarak Ârif Efendi şeyhülislâm ve Şekîb Efendi rütbe-i bâlâ ile Meclis-i Vâlâ reîsi oldu.

O vakit Cevdet Efendi yine müşkîl bir mevkide bulundu.

Ârif Efendi, Ârif Hikmet Bey'e gidip gelenlere hoş nazarla bakmıyordu. Cevdet Efendi'nin Ârif Efendi ile münasebeti kadîm olup Ârif Hikmet Bey'e onu Ârif Efendi tavsiye etmiş idi. Ârif Hikmet Bey'den de iyilik görmüş olduğu cihetle mâzûl bulunduğu zamanda onu terk eylemeyi de insâniyete münâfi görüyordu. Bir de muhtâc olduğu kütüb-i nâdireyi başka yerde bulamadığı cihetle dâimâ o iâre eylemek lûtfunda dahi bulunurdu. Cevdet Efendi, evvelce Reşîd Paşa ile Fuâd Efendi'den her ikisini terk eylemeyip vükelâ arasındaki ihtilâfa girişmediği gibi o zamanda Ârif Hikmet Bey'le, Ârif Efendi'nin arasındaki bozgunluğa bakmayıp mesleğinde sâbit kaldı. Evvelce Fuâd Efendi ile görüştüğünden, Reşîd Paşa dahi nâ-hoşnûd iken sonra Cevdet Efendi'nin kendisi hakkında kimseye söz söyletmediğini haber almış ve ulemâ ile talebe-i ulûm beyninde rûnemâ olan fesâd-ı efkârın izâlesi husûsunda vâki olan sa'y ü gayret-i hâlisânesini görmüş olmakla, ondan pek memnûn ve müteşekkir kalmış olduğundan Ârif Efendi'nin de ahbablık kıymetini bilmesi gibi bir samimiyetini anlayarak onu takdîr eyleyeceğinden emin bulunuyordu.

Devlet-i Osmâniyye, Rusya muhârebesiyle meşgûl iken Yunan tarafından eşkiyâ da hudûdu tecâvüzle Yanya ve Tırhala'yı hasâra dûçâr eylediğinden o tarafa bir miktar asâkir-i Mısriyye gönderilmiş idi. Muhârebede asâkir-i Mısriyye münhezim olmakla eşkiyâ fırsat bularak o cihette dahi Devlet-i Osmâniyye'ye bir gâile açıldı! Fuâd Efendi memûriyet-i mahsûsa ile o tarafa gönderildi. O aralık Âlî Paşa da Hüdâvendigâr vâlisi oldu. Yanya ve Tırhala taraflarındaki asâkir hep Fuâd Efendi'nin maiyyetinde olduğundan kumandayı eline aldı. Pek güzel kumandanlık etti.

Eşkiyâyı tedmîr ile memleketi Yunanlıların şerrinden kurtardı. Kalem olan iktidarını seyfen dahi gösterdi. Fuâd Efendi'nin kudret-i kalemiyyesini göstermek için o zaman Cevdet Efendi'ye yazdığı bir cevabnâme'yi buraya derc ediyoruz:

FUÂD EFENDİ'NİN CEVDET EFENDİ'YE CEVAPNÂMESİ

Fazîlet-meâba,

Mukaddemce bir keremnâme-i kirâmîlerine nâil olup cevâbını yazmakta kusûr eylemişken, bu kerre dahi biri diğeri-
nin içinde olarak iki kıt'a lûtuftnâmelerine dest-res olup hem
mahcûb ve hem de memnûn oldum.

Vâki olan kusûrum mücerred kesret-i meşgûliyetimden
neş'et eylemiştir. Her hâlde gördüğüm eser-i muhabbetlerinden
büyük büyük teşekkürler ederim. İşte efendim kalemi seyfe de-
ğiştirdi. Generallığının eserini gösterdim. Merkez-i eşkiyâ olan
Pete nâm mahalli vurup, bunun kuvve-i tesîriyle Yanya'nın
nâire-i isyânı müntafî olduğu mesmû-ı fâzılâneleri buyurulmuş-
tur. Hamd olsun ümîdimden az vakit içinde bitti. Eser-i muvaf-
fakiyet-i pâdişâhî olduğundan hiç şüphe yoktur. Şimdi hudûd
kenârına çekilmiş olan eşkiyâyâ varmak üzereyiz. O dahi hâsıl
olacağı eltâf-ı İlâhiyye'den müsted'âdır. Şimdilik Narda sahra-
sında haymenişîn-i besâlet olup etrafa velvele vermekteyiz. Fa-
kat bu memûriyet geçen memûriyetlere rahmet okutturdu.
Velî-nîmetim efendimizin çektikleri sıkıntıya dâir olan eş'ârları
Hüdâ bilir kalbime tesîr eyledi. Ve Allah alîmdir, gece gündüz
kendilerini ve çektiklerini düşünmekteyim. Çekilir derd-i ser
değildir. Lâkin Allah kendisini yine bugün için saklamıştır.
Sarsar-zede-i felâket olan şu sefîne-i devletin idâresi yine ken-
disinin elinde olmasaydı batacağında hiç şüphe yoktu. Ali Gâlib
Paşa efendimizin hâk-ı pâ-yı âlîlerine yüz sürer ve beyefendile-
rin dâmen-i devletlerini takbîl ederim. Mârûzât-ı mahsûsa
tacdîminde kusûrum vardı. Lâkin bir aydır hiçbir yerde durup,
oturmayıp dağdan dağa dolaşmakta ve bin türlü şey ile uğraş-
makta olduğum cihetle bu kabahatlerimin afv olunacağını ümîd
eylerim. Râif Efendi'ye Neş'et Efendi'ye, Mösyö Agob'a selâm
eylerim.

Ve zât-ı fâzılânelerinin dest-i maârif-peyvestlerin takbîl ile hatm-i güftâr ederim efendim.

Fî 20 Ş. sene 70

(20 Şaban 1270)

An Muasker-i Narda
General-ı Ordû-yı Yanya ve Narda

Fuâd

Reşîd Paşa, Avrupa politikasını da Devlet-i Osmâniyye lehine çevirmiş olduğu hâlde Rusya Muhârebesi gibi mühim bir mesele ile meşgûl iken, Mehmed Ali Paşa onun kanını içmeye teşne buluyordu. Mehmed Ali Paşa ve takımı Reşîd Paşa ile öyle nâzik bir zamanda dahi uğraşmaktan vazgeçmiyorlardı. Öyle bir zamanda onların ol vechile hareketleri artık Reşîd Paşa'ya pek tesîr eylediğinden, Mehmed Ali Paşa'yı bir tarafa def etmenin bir çâresini arıyordu. Lâkin halilesi Âdile Sultan'a karşı muâmele-i şedîde icrâ edemeyip buna âlet olacak bir vâsita arardı. Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın yeğeni Besim Bey ile Reşîd Paşa pek iyi görüşürdü. Besim Bey bir gün Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın, "Ben sadrâzam olsam Mehmed Ali Paşa'yı kimseye sormadan nefy eder. Bâdehû pâdişâha arz eylerim." dediğini Reşîd Paşa'ya söylemiş olduğundan Reşîd Paşa, 1270 senesi Recebinin yirmi dokuzunda Kıbrıslı sadrâzam yaptırdı. Halil Paşa da kaptân-ı deryâ oldu. O sırada Meclis-i Vâlâ baş kitâbeti Emin Efendi'ye, ikinci kitâbeti de o zaman Midhat Efendi bulunan Midhat Paşa merhûma tevcîh buyurulmuş. Besim Bey de Midhat Efendi'nin hasmı olup aleyhinde bulunurmuş.

Reşîd Paşa'nın Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı sadârete getirmesi Mehmed Ali Paşa aleyhinde kullanmak maksadına mebnî iken Kıbrıslı, sadârete geçtikten sonra Reşîd Paşa'nın arzusuna hizmet etmek efkârından fâriğ olarak Mehmed Ali Paşa ile ıslâh-ı zâtü'l-beyne ibtidâr eylemiş idi. Hattâ sadârete geçtikten altı

gün sonra akd olunan Meclis-i Mahsûs'da Reşîd Paşa, "Ser-kâtibi Mustafa Paşa'yı Meclis-i Âlî'ye memûriyetle içimize al-sak hem reyinden istifâde ederiz, hem de heyetimiz daha kuv-vet bulur." dediğinde Kıbrıslı "Evet! Onu da almalı. Mehmed Ali Paşa'yı da memur etmeli. Niçin boş dursunlar?" deyince Reşîd Paşa'yı hem hayret, hem de hiddet bürümekle, "Afv eder-siniz! Mehmed Ali Paşa onun gibi değildir. Tehlikeli bir adam-dır. Onun içimize girmesi hiç olmaz." diye sözü kesdirmiş. Ve ol günden sonra Kıbrıslı'nın azli esbâbına teşebbüs eylemiş. Bir hafta evvel onu sadârete kendisi getirdiği hâlde der-akab azline kıyâm etmesi çirkin görüleceğinden bi't-tedrîc esbâb-ı lâzimeye karar vermiş.

Mütercim Rüşdi Paşa, Arabistan Ordusu Müşîri tâyin olun-muş iken ayak sürümekte idi. Onun serâskerliğinde Kıbrıslı, Arabistan Ordu Müşîrliği'nden azl edilmiş olduğundan Rüşdi Paşa'ya kin bağlamış olmakla Arabistan'a gitmezse nefy edil-mesi emrinde ısrar ediyordu. Reşîd Paşa mahremâne Cevdet Efendi'yi Rüşdi Paşa'ya gönderdi. Onun Arabistan'a gönderil-mesi Reşîd Paşa'nın rey ü rızâsına muvâfık olmadığını Cevdet Efendi anlattı. Meclis-i mahsûsda Rüşdi Paşa'nın Şam'a gönde-rilmesini, gitmezse hakkında muâmele-i cebriyye icrâsını Kıb-rıslı söylediğinde Reşîd Paşa, "Yok! Bir adamın îtizâr ve istifâsı üzerine nefyine kadar gidemem! Bâb-ı hürriyeti seddedemem! Ben öyle muâmele-i cebriyye icrâsına rey veremem!" diye men eylemiştir.

ŞÂKİRD-İ SÂLİS

Ramazân-ı şerîf geldi. Reşîd Paşa bir gün iftâriyye ve yeme-ğini Küçüksu'ya ısmarladıktan sonra kayığına Cevdet Efendi'yi alıp birlikte bâzı süferâyâ vizite verdiler. Akşam üzeri Küçük-su'ya gidip Cevdet Efendi'yle iftâr etti. Başka kimse bulunma-yıp yalnız ikisi başbaşa bulunuyorlardı. Abdest alıp namazları-nı kıldılar. Reşîd Paşa sâirlerinden mektûm olarak müdâvim olduğu evrâdını okudu. Sonra çayırda birer iskemle üzerine

karşı karşıya oturdular. Saatlerce orada konuştular. Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'yle dertleşti. Uzun uzadıya hasbihâl etti. Evvelâ Âlî Paşa ve Fuâd Efendilerin, Reşîd Paşa'dan yüz çevirip de aleyhine düştükleri ve onunla rekâbete kalkıştıkları hâlde Cevdet Efendi'nin Fuâd Efendi'yle olan münâsebât-ı uhuvvet-kârânesini bozmayıp onunla görüştüğünde onun hakkında emniyeti selb edecek nasıl sözler söylenmiş olduğunu ve kendisi söylenen sözlere inanmayıp ne sûretle tahkîk ve sıdk-ı ihlâsını nasıl tecrübe eylediğini mufasssala anlatdıktan sonra Cevdet Efendi'ye olan îtimâd ve takdîrâtını bildirdi. Fuâd Efendi'nin televvününden şikâyet eyledikten sonra ledünniyâta girdi. Politikaca ne hâl ve mevkîde bulunduğunu şerh ve îzâh eyledi. İşte o vakit Cevdet Efendi kendisinin hâl ve mevkiini anladı. Ve bu hâl ve mevkiin nezâketini bildiğinden artık evvelki gibi lâubâliyâne her tarafla görüşemeyeceğinden biraz telâş eyledi.

Reşîd Paşa'nın Kitâb-ı Esrâr-ı Siyâsiyye'yi karşısına açıp da ondan tederîs eylediği üç kimsedir ki bunlar Âlî, Fuâd, Ahmed Cevdet Paşalardır. İstidâdlarını gördüğü Âlî ve Fuâd Efendileri kendine muâvenette istihdâm eylemek ve Devlet-i Osmâniyye'de diplomat yetiştirmek arzûsuyla, o yolda tederîs ve tâlim ve terbiye eylemiş olduğu hâlde, onlar üstadlarına muâvenetle el birliğiyle çalışıp devletlerine büyük büyük işler görecekları yerde, üstadlarının tertîb ve tâlimâtıyla girişmiş oldukları meselelerdeki muvaffakiyetlerinden şımarıp onunla rekabete çıkmışlar ve hâriciyye nezâretiyle, sadâret gibi dâimâ Reşîd Paşa'ya muhtâç olan makâma harîs olarak oralara kendileri yerleşmek hevesiyle onun aleyhine düşmüşler idi. Reşîd Paşa umûr-ı diplomasiyi idârede onlara muhtâç olmuyordu. Lâkin kendi kanına susamış olan rakîbi Mehmed Ali Paşa ile Fethi Paşa ve Rıza Paşa gibi âdâsının onunla uğraşması onu pek ziyâde rahatsız etmekte ve devlete göreceği hizmetlerde engel ve mâni olmakta iken, kendi yetiştirdiği, meydana çıkardığı Âlî Paşa ve Fuâd Efendi'nin hırs-ı câh ile onun aleyhine düşmeleri pek ziyâde gücüne gitmekte idi. Onlardan gördüğü vefâsızlık üzerine o

istidâd ve zekâyı kendisinde bulduğu Cevdet Efendi'yi âlem-i siyâsette yetiştirmek istemiş idi. Bir aralık Besim Beyle de mahremâne görüşmüş ise de bu umûr-ı dâhiliyyeye âid meselede olduğu gibi o husûsda dahi artık Besim Beyle resmî konuşmaya başlayıp evvelki îtimâdını kaldırmış idi.

Reşîd Paşa'nın üç şâkird-i mâlûmât-ı siyâsîsi olan Âlî, Fuâd, Cevdet Paşalar şüphe yok ki o tadrîs ve tâlimden pek büyük istifâde eylediler. Feyizyâb olup devletlerine pek büyük hizmetlerde bulundular. Lâkin, bir muharririn her şeyden ziyâde intisâbı hakîkate olmak lâzım geldiğinden, bunların birisi de pederim olduğu hâlde bu üç şâkirdten hiçbirisi diplomatlıkta tam bir Reşîd Paşa olamadıklarını tettebbuât ve tedkîkât-ı târihiyye îtirâfa mecbûr eyliyor! Reşîd Paşa bu üç şâkirdini tâlim ve terbiye eylemiş idi. Lâkin bunları yaratamazdı. Yaratmak ancak Cenâb-ı Hakk'a mahsûsdur. Reşîd Paşa'nın diplomatlıkta olan istidâd-ı fitrîsi ancak ihsân-ı Hudâ olabilir.

O vakit idâre-i umûr-ı devlet Reşîd Paşa'nın elinde olup, zaman ise pek karışık olduğundan Paşa, pekçok politika müşkîlâtı ile meşgul olduğu hâlde bir taraftan da husemâ ve rukabâsıyla uğraşmaya mecbûr oluyordu. Fransa Sefiri Bareki-dilye dahi Reşîd Paşa aleyhinde bulunup bâzı müşkîlât çıkarmakta iken Fransa'ya gitmiş. Reşîd Paşa, o cihetten biraz teneffüs eylemiş ise de pek sevdiği hafîdi Kerim Bey'in vefâtından dolayı pek müteallim imiş. O esnâda Hüdâvendigâr vâlisi bulunan Âlî Paşa'dan Cevdet Efendi'ye şu mektup vürûd eylemiş:

SÛRET-İ MEKTÛB

Mekârim-perver Efendim!

Mektûb-ı mülâtefet ve mürûet-i uslûb-ı kerîmânelerini memnûniyet-i azîme birle ahz eyledim. Eser-i bekâ-yı hüsn-i nazarları olarak kaleminizden tahrîr ve tastîr olmuş oldukları elfâ-ı nüvâzişkârî ve nûkât-ı dil-şikârîden dolayı pekçok teşekkür ederim. Ve duâ-yı bi'l-hayr-ı âfiyetlerini tekrâr etmekle

beraber Ramazân-ı şerîfin dahi tebrîkine mübâderet ve ibtidâr eylerim. Âsım Târihi'ni mütâlâa ettikten sonra yollayacağını Afif Beyefendi dahi yazmış olduğundan ve şimdilik târih-i mezbûrun bendenize pek de lüzûmu olmadığından ne vakit uyar ise ol vakit göndermesi cevâben tahrîr kılındı. Zât-ı hazret-i veliyyü'n-niamînin Kerim Bey'in vefâtından dolayı dûçâr olmuş oldukları iş'âr buyurmuş olduğunuz elem ve ıstırâbı evvelce zan ve tahmin ederek Allah bilir ki, müteessir idim. Lâkin ne çâre Cenâb-ı Hak hemen kendilerine tükenmez ömr ü âfiyet ihsân buyursun da İnşâallâhu teâlâ müteaddid ahfâd ile ve onların dahi ahfâdıyla telâfî-i mâfat buyururlar. Bârekidilye (.....)* nin şu aralık (.....)* olup gitmesinden sahîhan pek mesrûr oldum. (.....)* Birtakım gavâil-i zâide de (.....)* çıkardı ve kalmış olsa daha çıkaracak idi. Abdülhak Efendi'nin vefâtı fi'l-hakîka mûcib-i teessür oldu. Merhûmun vâkıa mizâcı biraz acâyip idi. Fakat eski zurefâdan ve erbâb-ı tabîattan mîr-i kelâm nâdirü'l-misâl bir adam olduğu cihetle yerini boş bıraktı. Tecâvezellâhu an seyyiâtihî ve rahmetullâhî aleyhî. Hayrullah Efendi mirâsa konduğundan pederinin vefâtı acısını unutmuş olmak gerektir. Devletlû Ali Gâlib Paşa hazretlerine mahsûs arz-ı husûsiyet ederim. Ve tasdî korkusuyla arıza yazamadığımdan dolayı avf-ı âlîlerini niyâz eylerim. Ve Mevlânâ Temîmî görüldüğü hâlde ellerini öptüğümü ifâdeye masrûfiyet-i himmet-i behiyyelerini ricâ ederim.

İnşâallâh va'd-i devletiniz vechile fasl-ı harîfde bu tarafı teşrîf ile pâze-i hazân-ı iftirâk olan ravza-i kalbî reşk-i izhâr-ı nevbahâr buyurursunuz. Bâkî olasin hemîşe bâkî.

Fî 5 Ramazan sene 1270

Âlî

* Osmanlıca orijinalinde de bu dört yer boş bırakılmıştır.

Husemâsına ale'l-husûs Mehmed Ali Paşa'ya galebe etmek üzere Reşîd Paşa bâzı zevâtı ele almaya mecbûr olduğu o sırada eski şâkirdleri Âlî Paşa ve Fuâd Efendi ile de barıştı.

O esnâda Târih-i Cevdet'in üç cildi tamam olduğundan mükâfaten 1270 senesi evâhirinde pâyesi Süleymâniye râdde-sine terfî olunan Cevdet Efendi, tarîkince kibâr-ı müderrisîne karışmıştır. Târih-i Cevdet'in açık Türkçe bir lisanla yazılmış olması beyne'n-nâs pekçok intişâr ve iştihârına bâis olmuş ve o lisanla gazeteler çıkarılmaya başlanmıştır.

1271 SENESİ VEKÂYİ'NDEN

1271 senesi Cemâziyelâhîrinin on birinci Çarşamba günü gâyet şiddetli bir zelzele oldu. Bâb-ı Âlî'deki kâtipler kiminin elinde kâğıd, kiminin elinde kalem ve kalemtraş bulunduğu hâlde Bâb-ı Âlî meydanına uğradılar. Davud Paşa Câmî'inin son cemâat yerindeki iki kubbesi indi. Ve bir hayli kârgîr binalar sakatlandı. Kârgîr binaların birçok odaları yıkıldı. Kale duvarlarının bâzı mahalleri ayrıldı. Herkes havf u hirâse uğradı. O zelzeleden kırk elli dakîka sonra ikinci ve onbeş dakîka sonra üçüncü hafifce zelzeleler oldu. Meğer mesâibin büyüğü Bursa'da vukû bulmuş. Buradaki zelzeleler oradaki hareket-i arzın serpintisi imiş.

Mezkûr Çarşamba günü Bursa'da saat yedi buçuk kararlarında hava gâyet berrâk iken birdenbire bulutlar zuhûr ile gökyüzü kararıp dört taraftan rüzgârlar eserek şimşekler çakıp yağmur yağdı. Mislini görmedikleri fırtınalar çıkmakla beraber, batı tarafından bir kara bulut peydâ olup on dakîka kadar öyle bir karanlık olmuş ki kâtipler yazı yazamamışlar. O aralık öyle şiddetli bir sâika düşmüş ki ahâli memleket batıyor sanmış! Ondan on dakîka sonra yani saat dokuzu çeyrek geçerek hareket-i arz başlayıp otuz saniye kadar sürmüş. Ahâlî bulundukları yerlerden çıkıp kaçmak istemişlerse de yürürken yokuş yukarı çıkıyor gibi bir hâle gelerek ne yapacaklarını, nereye gidecek-

lerini şaşırmışlar! Sultan Osman ve Sultan Orhan türbeleri takımıyla, Sultan Murâd-ı Sâni ve Yıldırım Bâyezid Hân Câmî-i şerîflerinin minâreleri, Ulu Câmî'in yedi kubbesiyle iki minâresi, sâir câmilerin de minâreleri hep münhedim olmuş! Sultân Murâd-ı Evvel'in inşâ-kerdesi olan Urganlı Köprüsü'nün bâzı mahalleri sakatlanmış ve Subaşı Köprüsü üzerinden geçilemeyecek kadar yarılmış. Harîr fabrikaları yıkılmış ve nice hânûmânlar harâb olmuş. Kal'anın bir tarafında duvar yıkılıp altındaki Mûsevîlerin hânelerini basdırmakla hayli nüfûsu telef olmuş! Ve altında kalan yığıntılardan yangın zuhûr ile otuz kadar hâne ile bir iki dükkân yanmış. Hareket-i arzın arkası kesilmeyip kaplıcalardan bâzılarının suları çekilmiş, bâzılarının suları çoğalmış. Ahâli bahçelerde, kırlarda, bâzıları çadırlarda ikamete mecbûr kalmış. Receb'in yirmi üçüne kadar lâ-yankatı' ara sıra hareket-i arz vukûa gelmiş. Sonra zelzeleler olmadığından ahâlî meskenlerine avdet eylemiş. Çarşı pazar açılmış. Sakat ve tehlikeli hânelerden mâadâ hânelere girilmiş idi.

Receb'in yirmi üçüncü gününün akşamı yani yirmi dördüncü gecesi saat biri on dakîka geçerek bir güherçile buhârı peydâ olup beş dakîka devâm eylemiş. Neden hâsıl olduğu ve ne olduğu bilinemeyip herkesi korku almış iken birden bire bir zelzele-i şedîde husûle gelmiş. Memleket güyâ bir şiddetli fırtınada iki dalga arasında kalan gemi gibi sallanmış ve binalar bir iki arşın ileri gidip gelmiş! Bu vechile hareket-i arz iki dakîka devam etmekle artık herkes ne yapacağını şaşırp ana evlad birbirini gâib edip sersem ve serkerdân sokaklara düşmüşler! Kârgîr binalar harâb olmuş. Çarşı bütün yıkılmış. Nâsin emvâl-i eşyâsı yıkıntılar altında kalıp kimse malına sâhib olmak için yaklaşılamamış. Bu yıkıntılardan gece yangın zuhûr ile üç dört kul ölmüş. Birkaçına yıkıntılar mâni olarak muntafî olmuşsa da Kabâhân Çarşısı'nda külliyetli kereste bulunduğundan oraya sirâyet eden harîkin itfâsı kabil olamayıp Tatarlar denilen mahalleye kadar gidip bin beşyüz kadar hâne ve dükkân emvâl ve eşyâlarıyla beraber yanmış! Subaşı ve Urganlı köprüleri tamâmen yıkılmış!

Bursa'da o hareket-i arzın vukûunda İstanbul'da dahi pek şiddetli bir zelzele olup herkese dehşet verdi. Ondan sonra da Bursa'da hafif zelzeleler devâm eyleyerek pekçok yerlerden sular çıkmış. Ve arasına sanki büyük birşey yıkılır gibi gürültüler, güyâ on beş top birden patlıyor gibi sadâlar işitilmekte imiş. Bunların âsârından olarak Receb'in yirmi altıncı Cumartesi gecesi İstanbul'da dahi bir hareket olmuş fakat hafif geçmiş.

Devlet-i Osmâniyye'nin pâyitaht-ı kadîmi olan Bursa'nın öyle harab olmasına Fuâd Efendi şâirâne bir söz söylemiş:

– "Osmanlı târihinin dîbâcesi zâyî oldu!" demiş!

Lâkin garibdir ki lisânen herkes teessüf eylediği hâlde Bursa'nın ahvâlini tahkik için bir memûr gönderilemedi. Bursa'da o zelzele olurken, Gemlik Vapuru Dersaâdet'e gelip açıktan Bursa üzerinde bir ateş gördüğünü haber verdi. Volkan zuhûruna haml olundu. Sonra yangın olduğu haber alındı. Yine kayd olunmayıp oradan tahrîrât vürûduna intizâr olundu. Bursa'daki halk ise başlarının kaygısına düşüp, İstanbul'a kâğıd yazamadıklarından dokuz gün sonra tahrîrât-ı resmiyye gelebildi. Hâlbuki İngilizler Bursa ahâlisine iâne olmak üzere iki gemi ekmek ile bir hayli para göndermiş olduklarını on gün sonra İstanbul'a gelen Bursa vücûhundan Tâhir Ağa haber verdi. Vûkelâ bundan mahcûb oldu. Bursa için iâne toplamak üzere vûkelâ beyninde bir defter açıldı. Bursa'da zelzelelerin arkası kesilmediğinden onların serpintisi olarak on birinci günü sabahleyin İstanbul'da bir hareket-i arz oldu.

71 senesi Reşîd Paşa Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı azl ettirip kendisi dördüncü defâ olarak sadârete geldi. Mâbeyn-i Hümayûn İkinci Kâtibi Safvet Efendi Meclis-i Âli-i Tanzîmât âzâlığıyla çerâğ buyruldu.

O esnâda Takvimhâne nâzırı ve vak'anüvis-i devlet Âkif Paşa-zâde Nâilî Bey vefât etmekle 1271 senesi Cemâziyelâhîrinde Takvimhâne Nezâreti, Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzâsından Recâi Efendi'ye, vak'anüvislik memûriyeti de Cevdet Efendi'ye tevcih buyruldu.

Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'yi mahrem-i esrâr edinmiş bulunduğundan, dâimâ yanından ayırmadığı cihetle nâzık ve mühim icraâtın sebebiyeti beyne'l-vükelâ Cevdet Efendi'ye izz ü isnâd edilmesi Cevdet Efendi'yi sıkıyordu. Zîrâ Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'nin akıl öğretmesine muhtâç bir kimse olmayıp Cevdet Efendi onun mâlûmât ve behre-i siyâsiyyesinden müstefîd oluyor, o hususda Reşîd Paşa üstâd bulunuyordu. Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'yi kendine bir muâvin olmak üzere hazırlıyordu. Ve tecrübe eylediği sadâkatinden onun bir şâkird ve muâvin-i vefâkâr olacağını ümîd eyleyerek hiç yanından ayırmadığı cihetle herkes Reşîd Paşa'nın Cevdet Efendi'ye bu kadar teveccüh ve rağbetini çekemiyordu. Reşîd Paşa, Cevdet Efendi'ye o kadar rağbet gösteriyordu ki en ziyâde sevdiği mahdûmu Ali Gâlib Paşa bile pederine arz edeceği husûsât-ı mühimmede Cevdet Efendi'yi tavsît ediyordu.

Osmanlılar ile beraber harb eden İngiltere ve Fransa Sefâretlerinin Bâb-ı Âlî'de nüfûzları vardı. Bu devletlerin dostluğunu kazanan Reşîd Paşa olduğu cümlece mâlum idi. Reşîd Paşa'nın İngiltere Elçisi Sör Kanin ile arası pek iyi olup İngiltere politikasına mütemâyil bulunduğu öteden beri mütevâtir idi. Onun mekteb terbiyesinden çıktıkları hâlde kendisine rakîb olan Âlî ve Fuâd Paşalar bütün bütün Fransa politikasına bağlanmışlar idi. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, İngiltere tarafına mâil olup serâsker-i esbak Rıza Paşa herkesden ziyâde Fransa sefâreti memûriyetine sokulmuş idi.

Reşîd Paşa'nın öteden beri İngiliz politikasını tutmakta olması kendisinin menfâat-ı devleti o zaman İngiltere politikasında görmesinden olup, sâir devletler ile de hoş geçinmek ve Devlet-i Osmâniyye hakkında nerede menfaat görürse ondan istîfâde eylemek üzere çalışıyordu. Her sefir ve sefâret memûrunu kendi devletinin menfâat ve tefevvukunu istemesi ve o yolda çalışması umûr-ı tabiiyyeden olduğundan, İngiltere ve Fransa sefâretlerinin Bâb-ı Âlî'deki nüfûzlarının tezyîdi için her biri kendi tarafına çalışması da tabîî idi. Reşîd Paşa'ya galebe ile onun yerine kaim olmak ve mevkîlerini tutmak isteyen

şâkirdleri Âlî Paşa ve Fuâd Efendi'nin bütün bütün Fransa politikası taraftarlığı tutmaları ve Reşîd Paşa âdâlarının da bir yandan onu düşürüp mevkî-i ikbâle geçmek için onun hakkında Fransa sefâretine lâkırdılar taşımaları Fransa sefâreti memûrîni Reşîd Paşa'nın düşmesi tarafını iltizâma bâis olmuş ve o esnâda bu iki sefâret memûrînin Bâb-ı Âlî üzerinde nüfûz müsâbakasında bulunmaları, zâten umûr-ı devletin idâresi meselesini müşkilâta düşürmüş olduğundan, o umûru kendi devletin nefsî nokta-i nazarından idâre eylemek için çalışan Reşîd Paşa'nın da mevkiini müşkilleştirmiş idi.

Her iki devlet ile de hoş geçinmek arzûsunda bulunan Reşîd Paşa, vükelâ ve ricâl arasında öyle ayrı gayrılığı iyi birşey görmediğinden Fransa sefâretini de kendisinden hoşnud bulundurmak isteyip, Fransa sefâreti memûrînine pek ziyâde hulûl etmiş olan Rıza Paşa'yı serâsker ve onunla lâzım ve mülzem kabîlinden olan Darbehör Paşa'yı hâssa müşîri nasb ettirdi. Safvetî Paşa da Rıza Paşa takımından bulunduğundan onu da Mâliye Nezâreti'ne getirmeye mecbur oldu.

Reşîd Paşa irtişâdan, temettuât-ı memnûadan müteneffir olduğu hâlde o heyet-i vükelâ içinde irtişâ ile halkın lisanına düşmüş olan bâzılarının efâl ve hareketlerinden hoşnud olmadığı hâlde icâb-ı hâlden olarak o makamlarda bulundurulmaları onu muazzeb eylediğinden vükelâyı muhâkeme edebilmek için Meclis-i Âlî-i Tanzîmât'ı teşkîl ettirmiş idi.

1271 senesi evâilinde müceddiden teşkîl olunan Meclis-i Âli-i Tanzîmât Riyâseti Âlî Paşa'ya tevcih olunup, Mütercim Rüşdü Paşa evvelce Meclis-i Vâlâ riyâsetinde bulunmuş olan Rifat Paşa ve Dede Paşa sudûrdan Rüşdü Molla ve Fuâd Efendi ve Rikâb-ı Hümayûn'a memûr Ferik Edhem Paşa âzâlıklarına tâyin olundular.

Kıbrıslı Mehmed Paşa da iltizâm temettuâtına pek ziyâde karşı geldiğinden, temettuât ile para dolapları çevirenler onun azline memnûn olmuş iken, Reşîd Paşa'nın Meclis-i Tanzîmât'ı çıkarması yüzlerini eksitmiş idi. Meclis-i Vâlâ Reîsi Kâmil Paşa

da onların iltizâmâta müteallık işlerini Meclis-i Vâlâ'ca tervîc etmediği cihetle ona dahi kızgın idiler.

O heyetin, hafî şirketler tertîbiyle temettuâtta istifâdeye kıyam eylemiş olduğu ve o şirketlerin işlerini kolaylıkla yürütmek üzere Reşîd Paşa'nın nedîm-i bezm-i hâssı olan Mahmûd Nedim Bey'i de kendilerine celb eylemiş bulunduğu ihsâs olunuyordu. Hatta, Tangiroğlu Ohannes Efendi nâmına kapattırılan İzmir ve Beyrut gümrükleri meselesinde o heyetin şerîk olduğu Reşîd Paşa'ca anlaşılmış. Mezkûr gümrüklere zam eyleyenler bulunduğundan, ona dâir komisyonlar akd olunmakla o heyet telâşa düşmüş, onlar bu meseleyi Reşîd Paşa'nın örtbas etmesini arzu ettikleri hâlde temettuât-ı memnûadan müteneffir olan Reşîd Paşa, o gibi şeyler yapanların tecziye edilmesini arzu eylesmiş. O heyetin Mahmûd Nedim Bey ile ahab olmuştaki bulunmaları da işlerini Reşîd Paşa'ya tervîc ettirmek husûsunda hiçbir fâidesi olamadıktan başka, onu Mahmûd Nedim Bey'e karşı hiddetlendirmiş. O zaman bu mesele için Rıza, Safvetî Paşalar ile Mahmûd Nedim Bey hakkında pekçok güftü-gûlar olmuş.

Mahmûd Nedim Bey bir yandan Sör Kanin'e temelluk eyler, bir yandan da Rıza ve Safveti Paşalar vâsıtalarıyla Fransa Sefâreti memûriyetine hoş görünmek istermiş. Hâlbuki, bâzı yârânıyla mahremâne musâhebeti esnâsında, "Uzak devletlere dayanmaktan ise çâr mülâsık olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup da hoş geçinmek evlâdır." diyerek kendi fikrinin Rusya taraftarı olduğunu bildirirmiş.

Mahmûd Nedim Bey, Rıza Safveti Paşalardan Fransa nüfûzunun galebe edeceğini de öğrenmiş olduğundan o esnâda Fransa sefâreti memûrinin Reşîd Paşa aleyhinde bulunmaları cihetiyle Reşîd Paşa'nın da düşeceğini anlayıp bir vezâret almış olmak üzere, o aralık taşra vâililiğine tâlib olmakla rütbe-i vezâretle Sayda vâlisi tayin olundu. Selefî Nâmık Paşa da Şam vâlisi oldu. Rıza Paşa, Reşîd Paşa'ya gelip, "Efendim Mahmûd Paşa işe yarar bir bendenizdir. Taşraya gitmese de bâri Meclis-i

Vâlâ reîsi olsa" diye tavsiye eyledi. Reşîd Paşa, Kâmil Paşa'yı azl ettirip yerine Mahmûd Paşa'yı nasb ettirmek hususundaki bu tavsiye için Mahmûd Nedim Paşa'ya kendisini Meclis-i Vâlâ reîsi yaptırmak istemekten maksad, iltizam şirketlerine müsâid bir reîs aramaktan ibâret olduğunu sûret-i infiâlde söylemiştir.

Bir de Mehmed Ali Paşa'nın Sarraf Mıgırdıç'a vermiş olduğu senedler tatbîk mührü meselesi vardı. Mehmed Ali Paşa'nın gümrükten hayli me'hûzâtı olup Mıgırdıç'ın evrâkı içinde birtakım tahvîlâtı zuhûr etmişti. Mehmed Ali Paşa'ya mürâcaat olundukta mührünü inkâr etti. İşte bu maddenin icrâ-yı tedkîkâtı sırasında Meclis-i Âlî-i Tanzîmât teşkîl olundu. Bu meclisin vazîfe-i aslîsi, gerek havâle üzerine gerek bilâ-havâle meclisce bidâyeten lüzum görülen kavânîn ve nizâmât lâyhalarını yapmak ve nizâmâta muhâlif bir hareket görürse bir müzekkire ile Makâm-ı Sadâret'e ihtâr etmek olduğu gibi bir de vükelâyı muhâkeme eylemek salâhiyetini hâiz idi. Binâenaleyh meclis-i mezkûrun hîn-i teşkîlinde derdest bulunan mesele-i mezkûre oraya havâle olundu.

Keyfiyet mevki-i tedkîka konuldukta, yetmiş beş bin kuruşluk bir kıt'a tahvîlin mührü Mehmed Ali Paşa'nın kendi mühr-i müteberi olduğunda ehl-i hibre müttefik olup, memhûr muhâsebe defterine dahi kaydı musarrah bulunduğuna mebnî tahvil onun senedi olduğuna hüküm olunarak diğer tahvîlâtı tahkîka havâle olunmuştu. Reşîd Paşa'ca maksad, senedâttan birinin olsun sübûtuyla Mehmed Ali Paşa'nın sübût-ı irtikâb olduğundan bu arzu husûle gelmişti. İş bu hâlde iken Nevrekoplu Mehmed Bey, Mehmed Ali Paşa'ya vermiş olduğu on yedi bin kese akçanın istirdâdını dâva etti. Keyfiyet, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da dermiyân olduğunda Reşîd Paşa, "Bunun dokuz bin kesesi irâdelidir. Mehmed Bey'in onu dâvâya salâhiyeti yoktur. Bâkîsinin mürâfaasına teşebbüs lâzım gelir." demiş. Meğer mukaddemâ Mehmed Bey, Reşîd Paşa ile Mehmed Ali ve Fethi Paşalara üçer bin kese vermesi için irâde-i seniyye istihsâl olunmuş. Fethi ve Mehmed Ali Paşalar, Reşîd Paşa'nın ağzını

kapatmak için onu da hisseyâb eylemek üzere o yolda irâdesini istihsâle muvaffak olmuşlarsa da Reşîd Paşa kabul etmediğinden meblağ-ı mezbûr Fethi ve Mehmed Ali Paşalar beyninde taksim olunuyormuş. Reşîd Paşa bunu meydana koymakla kendinin zâten müsellemler olan iffetini ve rakiblerinin yağmagirliklerini izhâr eylemiş oldu.

Mehmed Ali Paşa'ya bu husûs Meclis-i Âlî-yi Tanzîmât'a havâlesi lâzım geleceği ve kendisinin bu bâbda olan mâlûmât ve cevâbı ne ise bilinmek îcâb eylediği beyânıyla bir kât'a tezkire-i sâmiye yazıldı. Mehmed Ali Paşa'nın yazdığı tezkire-i cevâbiyyede bu akçaya hükûmetin ne nazarla bakacağı ve bu madde ne için Meclis-i Tanzîmât'a havâle olunacağı ibtidâ ifâde olunmadıkça beyân-ı mâlûmât edemeyeceği bildiriliyordu. Tekrar Meclis-i Mahsûs'da dermîyân olduğunda def'a yazılan tezkere-i sâmiyede hükûmetin buna ne nazarla bakacağı daha mukarrer olmadığı, Meclis-i Tanzîmât'a havâlesi ise hükûmetin bileceği şey bulunduğu iş'âr edilmiş olmakla Mehmed Ali Paşa'dan buna gelen tezkire-i cevâbiyyede, "Bu bana hakarettir. Ben de buna ne nazarla bakılacağı beyân olunmadıkça buna dâir beyân-ı mâlûmât etmem! Bununla beraber yine niçin Meclis-i Tanzîmât'a havâle edildiğini suâl ederim. Ve bu muâmele beni tahkîr demek olduğundan buna neden ibtidâr olunuyor diye suâl ederim. Ve artık ben de nâmûs ve mevkiimi muhafazaya mecbûr olacağım." demek gibi hükûmeti istihfâf yolunda sözler münderic idi. O sırada Mehmed Ali Paşa Fransa Sefâreti'ne mürâcaat etmiş ise de Fransa Sefâreti ile arası pek iyi olan Rıza Paşa sefâretçe ona yüz verdirmemiş idi.

İntihâ.

İSTANBUL, iki büyük kodifikasyon hareketine merkez olmuş bir hukuk şehridir. Bunlardan birincisi Roma Hukukuna ait Justinyanus Kodu, ikincisi İslam Şeriat'ının Hanefî ekolünün bir kısım hükümlerinin kanunlaştırılmasından meydana gelen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'dir. İşte bu ikinci evrensel hukuk hareketinin başında Ahmed Cevdet Paşa bulunmuş, Mecelle'nin yazılması onun kalemiyle olmuştur. Eski Medenî Kanunumuz olan bu kodun başındaki Kavaid-i Külliye bölümündeki genel prensipler, sadece hukuk ve adalet hayatına değil, insanın bütün faaliyetlerine ışık tutacak evrensel bilgelik ve erdem kurallarıdır. Aynı zamanda büyük bir tarihçi, bürokrat, devlet adamı, edebiyatçı ve din bilgini olan Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım da, büyük bir Osmanlı-İslam edibesidir. Elinizdeki eser, hem kızının dilinden A. Cevdet Paşa'nın biyografisini anlatmakta, hem de yakın tarihimizin siyasî, sosyal, kültürel iç yüzüne ait değerli bilgiler vermektedir. Tarihî bir kaynak olması hasebiyle eserin dilinde herhangi bir değiştirme, sadeleştirme, tahrif yapmadık; sadece millî yazımızdan Latin harflerine çevirmekle iktifa ettik.